UNITED STATES HOLOCAUST MEMORIAL MUSEUM

Ukrainian Museum-Archives of Cleveland
Displaced Persons Camp Rare Book Collection

Item in Public Domain or an Orphan Work:

The United States Holocaust Memorial Museum Library respects the copyright and other intellectual property rights associated with the materials in its collection and makes good faith efforts to locate copyright owners. According to the Library's knowledge, the Library may make this title publicly available for reasons including but not limited to: the title is in the public domain or the title is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact the USHMM Library by phone at 202-479-9717, or by email at reference@ushmm.org.

2972

БІБЛІОТЕКА НОВІТНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Іван Багряний

ТИГРОЛОВИ

ПРОМЕТЕЙ

1947

Іван Багряний ТИГРОЛОВИ

Високошановній Пані
Олені-Марії Степаник,

З щирими побажаннями добра, здоровля, ще сто літ прожити, і ніколи не тужити; рівнож на знак глибокої пошани і щирої доброзичливости, - з приводу Нового, 1948 року.

Олександер Луговий

Видавництво „Прометей“.
Редактор художньої літератури проф. Б. Подоляк.
Обкладинка — В. Залуцький.

ІВАН БАГРЯНИЙ

ТИГРОЛОВИ

р о м а н

частина перша

1 9 4 6
ПРОМЕТЕЙ

Всі права застережені за Видавництвом

Роман „Тигролови“ був нагороджений першою премією на літературному конкурсі у Львові.

Скорочений друкувався під назвою „Звіролови“ у „Вечірній Годині“. Але то була лише частка повного тексту, скороченого і відповідно пристосованого редакторами видання.

Перший текст роману загинув: один примірник — під ножицями редакторів „Вечірньої Години“, другий — конкурсовий — спалено на Словаччині підчас відомого заколоту 1944 року, разом з низкою речей з теки „Українського Видавництва“.

Отже, сам роман має неменші пригоди, аніж його герої.

Чернетка роману зберігається десь на рідних землях і не виключена можливість, що вона колись знайдеться.

Автор з пам'яти відновив повний текст втраченого твору в першій формі і під першою назвою. Таким він і подається тут до уваги читачів.

Очевидно, між першою і другою редакцією роману буде деяка ріжниця, але є підстави твердити, що в основному цей другий варіянт цілком відповідає конкурсовій редакції.

ВИДАВНИЦТВО.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ДРАКОН

. . . Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра і вогненним хвостом замітаючи слід, летів дракон.

Не з китайських казок і не з пагод Тибету — він знявся десь з громохкого центру країни „чудес", вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... Над безмежжям Уралу... Через хащі Сибіру... Через грізний, понурий Байкал... Через дикі кряжі Забайкалля... Через Становий хребет, — звивався над ним межи скель і шпилів... Високо в небі сіючи іскри й сморід, летів і летів у безмежній ночі.

. . . Палахкотів над проваллями... Звивався над прірвами... Пролітав зі свистом спіраллю над диким бескиддям і нагло зникав десь у надрах землі — занурювався, як вогненноокий хробак, зі скреготом і хряском у груди скелястих гір, свердлив їх з блискавичною швидкістю, розсипаючи іскри. Зникав... І раптом вилітав з-під землі десь далеко, мов пекельна потвора, потрясаючи реготом ніч. Пряв вогненими очима, зойкав несамовито і, вихаючи хвостом, як комета, летів і летів...

І розступалися скелі, маючи тінями. І розбігалися злякано сосни й смереки, кидаючись у розтіч. Заскочений нагло сохатий (лось) прикипав на галявині, спаралізований жахом, а далі зривався й, ламаючи ноги та обдираючи шкіру, гнав скільки духу у безвість.

І гнали у безвість луни, мов духи гірські, — розлітались по горах, стрибали в провалля, ховалися в нетрях... За ними летів дракон.

То не фіктивна потвора з наївних китайських казок і не леґендарний дракон Далай-лами. Ні, то реальний, то єдино реальний, справжній дракон, найбільший і найстрашніший з усіх драконів. Ані Микита Кожум'яка, ані сам Юрій Переможець не в силі б його подолати. На сталевих лапах, з вогненним черевом, з залізною пащею жахкотів він, немов щойно вилетів з пекла.

Шістьдесят коробок - вагонів, — шістьдесят суглобів у дракона. Спереду вогненноока голова – велетенський двоокий цикльоп—надпотужний паротяг „И. С." (Йосиф Сталін)*. Ззаду — такий же надпотужний паротяг „Ф. Д," (Фелікс Дзержинський)*. На тендері прожектор—довгий вогненний хвіст. Біля кожного ваґону—щетина багнетів. Наїжився ними дракон, мов їжак... Ні, мов дракон! І гнався зі скреготом.

Шістьдесят суглобів у дракона, — то шістьдесят рудих домовин і в кожній з них повно проглинених жертв, повно живих мертвяків. Крізь заґратовані діри дивилися тоскно ґрона мерехтливих очей, — дивились крізь темряву десь на утрачений світ, десь туди, де лишилась країна, осяяна сонцем, де лишилась Вітчизна, озвучена сміхом дитинства і юности рано одтятої, де лишилася мати... родина... дружина... Мерехтіли ґрона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву. Ними натоптане черево вщерть у дракона. І тягне їх цикльопічний „Й. С.", і підпихає їх демон „Ф. Д."

В цілому ж—то є етап, то є „ешельон смерти",— етапний ешелон ОГПУ — НКВД.

Дракон.

І мчить він без зупинки, хряскотить залізними лапами, несе в собі приречених, безнадійних, змордованих,—хоче замчати їх у безвість, щоб не знав ніхто де і куди, — за тридев'ять земель, на край світу, мчить їх у небуття.

*Славнозвісні марки паротягів. Далі пояснення окремих слів з тексту дивись в кінці книги.

І нема того Кожум'яки... І ніхто - ніхто їх не визволить і вже не врятує, і ніхто навіть нічого не знатиме й не почує про них. Ніч. Чорна, безмежна ніч.

І відсахуються смереки, кидаючись в розтіч. А дракон пожирає очима все перед себе і мете услід вогненним хвостом — фосфорить ним по шпалах, по нетрах, обмацує слід за собою, — чи не тікає хто?

Іноді бахкає постріл... другий... То вартовому ввижається зрада чи втеча і він несамовито, пронизливо кричить і стріляє навмання у метушливі тіні смерек і стовпців.

І хоч ніхто при такому скаженому леті не зміг би зіскочити живий, і хоч ніхто при такій охороні та при таких запорах не зміг би видертись геть, але... Вартовий мусить бути пильний, „бдітєльний". То бо є його „дєло чєсті, дєло слави", то бо його „дєло доблєсті і гєройства".

А може йому самому страшно, може йому моторошно на хвості цієї диявольської комети і він підбадьорює себе пострілами у чорну зрадливу ніч, в фосфоричні блиски позаду, в веремію рухливих тіней і плям.

Утікають кілометри — десятки... сотні... тисячі... Утікають назад ліси і пустелі, і пасма гір, і безліч рік та тьмяних озер. Пролітають з грюкотом мости, семафори, туннелі, — все утікає назад. А дракон все летить і летить — у невідоме, вперед, у чорну сибірську ніч, на край світу. Перетинає мередіяни. Описує гігантську параболю десь по сорок дев'ятій паралелі, карбує її вогненним приском, гей би комета. Б'є по чорній імлі вогненним хвостом, зіходить їдучим димом та смородом і реве, реве...

Так не ходить жаден експрес, так ходить лише цей е т а п, цей дивовижний ешелон смерти, — спецешелон ОГПУ-НКВД. Він — один з багатьох таких ешелонів; женуть вони отак божевільним темпом через глуху ніч і крізь ще глухішій Сибір, оповиті таєм-

ницею... Не простою таємницею, а таємницею державною оповиті вони. Обставлені багнетами, устатковані прожекторами, женуть вони десь у таємницю ж, непроглядну, як сам Сибір чи як тая сибірськая ніч.

Фантастичні і реальні, дивовижні аксесуари нерозшифрованої жаскої леґенди — таємничої леґенди про зникнення душ.

На окремих пунктах ешелон зупиняється. На мить, на коротку мить. Тоді по нім біжать аргати, біжать по дахах, перестрибуючи з ваґону на ваґон, і стукають палками в залізо — чи не проломлено де!? Чи немає диверсій?! І так само біжать аргати по боках ешелону, перестукуючи стіни: — чи не зрушена дошка десь!? Чи не замірився ворог з нутра на державу, закон і порядок, рятуючись від того закону втечею!?

Бо ж „дєло слави, дєло чєсті", діло їхньої „доблесті і геройства" довезти цей етап до призначення, — до тої прірви, що десь утворилася і що її від років уже вигачують людськими кістками та душами, і неможуть ніяк загатити.

І тоді ж так само вздовж ешелону пробігає начальник етапу. Він вибігає десь від „Й. С." і, задерши голову, стурбовано мчить очима від ваґону до ваґону,— чогось шукає. Так він довго жене попри низку понурих, герметично закритих, рудих коробок, тих, що кожен з них „на сорок чєлавєк ілі восемь лашадєй", і нарешті коло середнього ваґону зупиняється. Відсапується якусь мить. А тоді, задерши голову до заґратованої діри, владно гукає в ґроно мерехливих очей і блідих облич, що поприлипали, мов паперові, до ґрат:

— Многогрішний!!

Обличчя зникають. Ґроно мерехтливих крапок розсипається. Натомість з'являється одна пара таких же самих, з глибини ваґону наближається до ґрат, а голос понуро, ніби з могили, відповідає:

—Я...

—Звать!?.

Павза. І повільно, тяжко й так само понуро:

—Григорій! . . .

Начальник якусь мить мовчки вдивляється в дві мерехтливі цятки. Потім заспокоєний обертається і йде назад.

Дві цятки наближаються до ґрат і миготять, проводжаючи. Бліде обличчя прикипає до заліза. А голос, виходячи десь з нутра, десь з пекольного клекоту серця, вибухає крізь зціплені зуби:

—Бережеш - ш - ш?!. С - с - собака!..

І знову люто, розпучливо:

—Бережеш - ш - ш?!?

Другий голос десь з глибини ваґону глухо, насмішкувато:

—Оттак!.. Ти, браток, як генерал! Великої чести доскочив. Сам великий начальник не їсть і не спить — все прибігає з поклоном...

Третій понурий голос, потішаючи:

—Нічого... Одбудеш всі свої двадцять п'ять — станеш маршалом. Ех - х!.. — і раптом вибухає зливою страшних, нестримних прокльонів, — в закон, в світ, пекло і в самісіньке небо...

Ешелон зривається і летить далі.

В грюкоті коліс зринає пісня, важка, бурлацька. І наростає, наростає...

Вона починається з одного голосу — з того голосу, що говорив „Я... Григорій!..“ Понурий і глибокий, він починає пісню, ніби віддираючи стьожку від серця:

—„Та забіліли сніжки... Забіліли білі... Ще й дібрівонька...“

Кінчаючи рядок, мельодія завмирає, губиться в грохоті коліс, ось-ось загубиться. Тоді другий голос, як побратим, враз підхоплює її, міцно, дерзко:

— „Ще й дібрівонька!...

І разом з першим на повні груди:

— „Та й заболіло тіло бурлацькеє біле.. ще й голівонька...“

Два голоси—два друзі. До них долучається третій. Пісня б'ється, як птах, у домовині. А далі, вириваючись геть з тої домовини, з того черева драконового, покриваючи грюкіт і вищання коліс, тая пісня в три голоси здіймається на крила, вилітає назовні і летить слідом, шугає і б'є крильми над спиною дракона.

Вартовий оскаженіло б'є кольбою в стінку вагону:

—„Адставіть пєсні!!!.“

І гатить кольбою рушниці щосили, пересипає грюкіт фантастично лайкою:

— „Ад-стт-а-ві-і-іть!!.“

„...Ще й голівонька... та ніхто не заплаче по білому тілу..“

Вартовий перестає бити у стінку, не в силі обірвати пісню. Мелодія все більше стає потужною, кипить, вирує...

Поїзд летить зі скреготом і гулом, і може то не пісня вже, може то йому в цім вирі скреготу і шалу мерещиться, вже колись чуте, а може колись і самим співане; може то поїзд свистить і гуде, може грюкотять і клекочуть колеса; може то вітер сибірський гуде стоголосо... Вартовий обійняв рушницю і так стоїть, важко спершись спиною об стінку...

—„Та тільки заплаче, тільки заридає товариш його... товариш його...“

Хмари їдучого диму лоскочуть ніздрі, душать за горло; диявольським реготом реве „Й. С.“

—„Ой, брате мій, брате,—товаришу рідний... може я й умру... Може я й умру...“

Повінь незміряної туги, чи гніву, а чи понурого смутку... В'ється та пісня над драконом, стелиться над торами, б'є крилом під колесами. А він її ріже, він її чавить, він її роздирає на шмаття, замітає рештки вогненним хвостом і летить, летить.

А за ним тягнуться дві криваві, дві безконечні смужки,—миготять, вилискують... Дві жилки висотані з пісні, ні, з серця висотані,— простяглися аж ген-ген і тягнуться слідом. З вітчизни втраченої тягнуться слідом за тим серцем, висотуються з нього, набряклі кров'ю; напнулись до безкраю і ніяк не можуть урватись.

...„Може й умру... може й умру...

Та зроби ж мені, брате, товаришу рідний, з клен-древа труну...“

Поїзд вривався в тунелі і скажено просовгувався крізь них, як набій крізь люфу гармати, намагаючись зітерти пісню і кривавий слід за собою. Та не одставала пісня і не уривалися криваві жилки.

Миготіли сильвети гір... Приамурські нетрі... Сопки і кряжі Малого Хінгану... Роз'їзди... Бльокпости і станції. Запобігливі семафори ще здалеку підіймали руки і злякано брали „на караул“ — йде етап! І ще здалеку дзеленчали попередливі сигнали в бльокпостах:—

—Йде етап!..

Все розступалося і він пролітав зі свистом і ревом, цей привид.

По якомусь часі ешелон знову зупинявся... Знову бігли аргати по дахах ваґонів... І знову біг начальник етапу й спинявся біля середнього вагону, задерши голову:

Многогрішний!!

—Я...

—Звать?!.

—Григорій!..

Начальник вертався назад, а його проводжали дві марехтливі цятки і здушене, що далі то розпучливішим гнівом наснажене:

— Бережеш-ш?!. С-с-собака!...

Так повторювалося на кожній черговій зупинці. І після кожної нової зупинки в начальника було все менше хапливости, а в його тоні все менше тривоги. Він

уже запитував насмішкувато, а на останку ще й додавав глузливо: „маладєц!“

Ешелон бо доходив своєї мети.

І так само з кожною новою зупинкою все більше було розпуки і гніву в отім: „Бережеш-ш!?“ і все більше сарказму та пекельної ненависти в отім: „С-с-собака!!.“ Все більше було туги і безоглядної рішеності на щось надзвичайне у власника того понурого голосу і тих мерехтливих очей. Клекіт зборканої, але не зломаної і не упокореної волі, що проривався зі стиснених щелепів, не віщував нічого доброго.

Тим часом ешелон доходив своєї мети.

Він уже мчав по інших широтах, круто поветнувши на південь і прогремівши над широченним Амуром. Він ішов туди, де кінчається земля. Пролітав через кряжі інших гір, полохав інші, ще не бачені нетрі, проходив останні безконечні тунелі... Днями було видно, як красувалась і цвіла земля, розливаючись морем квітів. По них блукали розпучливо очі тих, що мали щастя припасти до ґрат... Обрії були заставлені сизими, фіялковими, синіми пасмами гір та гребенястих лісів. Блакитні широкі долини розстелялись і крутились казково, вкриті буйними травами, квітами, свічадами озер... Дивна якась, небачена, фантастична країна. Та не сюди, не в цю дивну країну мчав їх дракон. Пориваючись до волі, перечені крізь ґрати просовували руки, пхали в них очі і лиця, втискались в залізо, — тоді вздовж ешелону лунали постріли. Та ніхто на них не зважав, лише поїзд припускав ще дужче, ще скаженіше. Не сюди, не сюди везе він вантаж, він його мчить до іншої мети.

Вночі мерехтіли зорі — мільйони зір, змішуючись з іскрами від скаженого поїзда, а від насипу розбігались дерева й квіти і збігалися знову в химернім танку за драконом, і вогненні віяла прожектора крутили з них веремію.

Потім ляндшафт ставав ще дивніший. Потім...

Нагло земля обірвалась. На п'ятнадцятій добі шаленого гону раптом земля обірвалась.

Ешелон вилетів до синього моря і зі скреготом став. Тяжко випустив решткн диму і пари. Став.

Все. Скінчилась земля.

Ешелон дійшов до своєї мети. Важко дихаючи і відсапуючись на кінцевій станції Океанській, він став витрушувати з себе вантаж — викидати з черева те, що привіз, з усіх своїх шестидесяти суглобів.

Дивно! Скільки могло вміститися люду в цих брудних, рудих коробках! І як вони витримали! Як вони не розпалися?!

Тисячі! Тисячі обірваних, брудних, заросліх, як пращури, і худих, як скелети, людей! І все старих, згорблених. І хоч серед них багатьом по 20 - 25 років лише, але всі вони гей би діди. Тисячі завинених в дрантя і коци, і так напівголих, — викинених з вітчизни, з родини, з спільноти, погноблених, безправних, приречених... Так, приречених на загин, десь, там, куди ще вони не дійшли. Ешелон дійшов до своєї мети, та не дійшов ще мети етап — оці тисячі мучеників.

Вони купчились отарами, зігнані в великі купи, мов вівці, і оточені шпалерами варти, тупо дивилися вперед —на сиву водяну пустелю, в заткане легким туманом безмежжя.

Туди стелився їм шлях — через те Море Японське та й через той океан Тихий безмежний. Етап іде на Маґадан десь. Це ще тисячі кілометрів водяною пустелею до понурої, невідомої Колими, а чи й далі.

Та ніщо їх не зворушувало і ніщо вже їх не лякало. Вони були тупі і байдужі, виснажені, дивились просто себе на воду... Кияни, полтавчани, кубанці, херсонці... — діти іншої, сонячної землі і іншого, сонячного моря.

Варта розігнала всіх цивільних зі станції і оточила

місцевість, — пильнувала, тримаючи рушниці і псів — вовчурів напоготові.

А з ваґонів вилазили все нові й нові арештанти. Інших тримали по під руки... Вони вже негодні були йти і їх друзі тримали по під руки, апатично і байдуже, допомагаючи пройти останній пруг землі... Може взагалі останній шмат життьового шляху.

І ось тут нагло зчинився алярм! На самім краєчку землі нагло зчинився алярм.

Коли всі вилізли і стояли вже на землі, начальник повів очима по масі людей, а тоді прожогом побіг до ваґону, до того середнього ваґону:

— Многогрішний!!.

Мовчанка.

— Многогрішний!!!

Мовчанка. Ніхто не відповідав: „Я“ і ніхто не відповідав: „Григорій“. Мов ужалений, начальник підскочив, вихопив пістоля і стрибнув до ваґону, — порожньо. Вибіг перед велетенський людський натовп і зарепетував:

— Ложись!!! — і закипів брудною, скаженою лайкою.

Юрба апатично лягла в пилюку ниць.

— Многогрішний!!!

Начальників крик звучав люто і водночас благально, — не то він погрожував, не то він кликав, просив. Нема...

На команду варта заметушилась навколо порожнього ешелону і по всій території. Зі станції задзвонили телефони... Стрільці та їхні пси обшукали всі кутки, всі діри й закапелки на станції та навколо, — нема. Собаки нишпорили разом із своїми „сотрудніками“, накидаючись на випадкових людей.

Нема.

Нарешті було знайдено „секрет“. Та не знайдено самого збігця. Всіх лежачих перерахували — всі є. Нема лише одного. А виявлений „секрет“ був такий: у ва-

ґоні, у тім середнім, тридцять другім, знайдено сліди диверсії — чотири дошки були двічі перерізані ножем упоперек. Над буфером. Саме там, де того найменше можна було сподіватися. Тільки а р е ш т а н т, тільки той хто має надлюдське терпіння і надзвичайну волю, може проробити таку роботу. Тож на те пішло багато ночей. Тож різано, либонь, від самого Уралу і пильно масковано вдень. Потім вийнято... Ясно! Той божевільний, той маньяк вистрибнув... Так, вистрибнув на ходу поїзда.

Стрибнув у певну смерть, але не здався. 99 шансів проти одного було за те, що від нього залишаться самі шматки, але стрибнув.

—Диявол!.. Диявол!!! — кипів начальник етапу; беріг він — і не вберіг, пильнував, як ока, — і марно. І душила його скажена лють. Ще одне йому було зрозуміло:— хтось допомагав, хтось заклав знову діру і замаскував пильно.

— В с т а т ь!.— гримнув начальник. Всі встали. Всі стояли, похиливши голови, намагаючись не дивитися на начальство, щоб не показати очей, так раптом і так дивно змінених.

— Хто допомагав?!.

Мовчанка.

—Тридцять другий вагон!. Згною!.. Роздавлю!.. Хто допомагав!?

Тихо. Тридцять другий ваґон відокремили. Біля 60 людей стало окремою купкою.

— Хто спільник?!.

Люди стояли понуро, схиливши голови. Мовчали. Але в кожного тіпалось серце. Не від страху, ні, від буйної радости. Від злобної радости та й від гордости за того „диявола“, за того сміливця. Вони знали, як і де він стрибнув. Далеко звідси. Викинувся вночі зі скаженого поїзда..

Але ніхто не пустив і пари з вуст. Є така солідар-

ність, є такий закон неписаний, є така арештанська мораль, що подібної до неї більше немає у світі,— мораль упосліджених, святиня арештанської дружби.

Люди стояли байдужі. А рука не в одного тяглася до шапки, щоб стягти її до сирої землі:

— „Земля тобі пером, безумний сміливцю!“

Пригадувались слова, кинені якось ним у темряві ночі, зі стогоном:

— Лішше вмирати, біжучи, ніж жити, гниючи!

Та з розпукою крізь стиснені щелепи:

— Жить!

— Відплатить!!

... Або вмерти.

По цілій масі змарнованих, знеосіблених людей ніби хто струм пропустив. Геть скильки їх тут стояло — в кожного сколихнулося серце. Давно розчавлена людська гідність підводилась рвучко... Лиця обертались туди, назад, і виростали крила у тих, хто був заломився вже зовсім. А серця калатали в схудлих, вимучених грудях, пориваючись геть. Шепіт летів по юрбі.

— Утік!...

У смерть, але втік!...

Начальник, відчуваючи недобре, розмахував пістолем — квапив тих, що йшли до арешту за кару.

Решту теж погнали до порту.

. . . . . .

А вже як повантажились на пароплав, як уже всі знали подробиці про того „диявола“, про того юнака, на двадцять п'ять літ каторги приреченого, що переступив „трибунал“ і вистрибнув у смерть зі скаженого поїзда, —люди, стоючи на чардаку і відпливаючи в сиву пустелю, обертались обличчам на захід — дивились-дивились широко відкритими очима. . .

Прощались із землею, прощались з усім. А ввіччу, либонь, стояв відтворений образ того, хто не здався, хто

лишився таки там. Образ, як символ непокірної і гордої молодости, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Пароплав канув у сивім тумані. А за ним поснувалась леґенда про гордого сокола, про безумного сміливця...

Недосказана леґенда про нікому невідомого, гордого нащадка першого каторжника Сибіру, про правнука гетьмана Дем'яна Многогрішного.

— — — — — — — — — — —

Тим часом по всій транссибірській магістралі і по всіх прикордонних заставах летіла телеграма-блискавка про втечу і розшук страшного державного злочинця, з підкресленням важливих прикмет: ... „Юнак — 25 літ, русявий, атлет, авіятор тчк... Суджений на 25 років тчк . . . На ймення — Григорій Многогрішній."

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

СВІТ НА КОЛЕСАХ

Поблискуючи нікельованими ручками м'яких купе, сяючи яскраво освітленими вікнами, тим же маршрутом по транссибірській магістралі йшов інший експрес, – так званий „Тихоокеанський експрес нумер один".

М'яко погойдуючись, як у мрійному вальсі, пишаючись шовком фіранок на вікнах, мерехтячи люстрами, котився він, ніби разок блискучих коралів, і миготів емалевими девізами на боках вагонів: „Нєгорєлоє — Владівосток". Віз, заколисуючи, екзальтованих пасажирів десь в невідомий і вимріяний, казковий край, в дивне золоте Ельдорадо.

Межи пасмами блакитних гір, поуз легендарний Байкал, проходячи ген-ген в нічному небі через височенні перевали Станового Хребта, він пролітав, мов би жмут метеорів, блискотів межи зір. Спускався в долини і знову підносився, вився над стінами урвищ, крутився, як блискуча спіраль, чудом тримаючись на скелястій мозаїці.

Це найліпший і наймодерніший експрес в СССР; найкомфортабельніший експрес у так званій робітничо-селянській державі. Мавши маршрут майже на пів земної кулі, маршрут „Нєгорєлоє - Владівосток", тобто від понурої Прибалтики і до берегів Японського моря, маршрут на 12 тисяч кілометрів і скільки ж назад, він був до того відповідно пристосований і устаткований, — до комфорту і вигод в безперервній десятиденній мандрівці. Чудо цивілізації, вершок людської вибагливости

і фантазії.

Радісний і святковий, сповнений вщерть життям і дзвоном, цей першоклясний люксусовий експрес плив, ніби окремий світ між світами. Дріботів, вихиляючись, прицокував, мовби панна в танку закаблуками, і мерехтів, мерехтів.

У м'яких купе мрійно і затишно. Заставлені квітами, набиті валізами і патефонами, осяяні світлом ріжнокольорових абажурів, вони були заселені експансивними і горластими мешканцями ріжного віку й стати. Цілий експрес був набитий ними, творючи окремий світ — світ на колесах, і в той же час відтворюючи копію тої фантасмагорійної „шостої частини світу" — копію в мініатюрі, лише трохи причепурену і розгальмовану.

... Інженери і авіятори, ударники і так літуни, партробітники і туристи, колгоспні колективізатори і радгоспні бюрократи, раціоналізатори й індустріяльні „очковтирателі", директори і нерозшифровані авантурники, прокурори і розтратники, потенціяльні злодії й імпотентні фарисеї... Цивільні і військові... Працівники органів „революційної законности" і контрабандисти... І літні „відповідальні" панії, і ексцентричні, але так само „відповідальні" панни, чи то пак „товаришки" пані і „товаришки" панни з коханцями й без коханців, з портфелями і без, з партстажем і без... Закохані „кішечки" і ще більш закохані „котики"... Відповідальні відрядженці і безвідповідальні рвачі та дезертири, з партквитками і без, з дисциплінарними стягненнями і без...

... Експансивні відкриватели давно відкритого і зухвалі рекордсмени давно перейденого. Шукачі карколомних пригод, а ще більше карколомних кар'єр. Шукачі щастя і „довгих" карбованців. Аматори довгих відряджень і ще довших чисел в банкових чеках, предбачених К. З. О. Т.-ом („Кодекс Законов о Трудѣ").

Аматори красного письменства в межах „КЗОТ", „Колдоговору" та „Карного Кодексу".

Знавці прикладної географії, теплих посад, курортів і залізничних мап.

Аматори Дунаєвського, Маркса і преферансу...

Словом — цвіт робітничо-селянської імперії у всій його величі і багатогранності.

Все те різне віком, фахом, статтю і уподобаннями, але все тут має спільну рису — рису шукачів чогось і збігців кудись, — рису шукачів щастя і збігців у невідоме.

Все те вирвалось з однієї остогидлої дійсности, з одного кінця світу і мчить на зламання карку в інший, утікаючи від всього і женучись за всім, утікаючи від прикрого вже, а може й проклятого, і женучись за благословенним, за ще незнаним, небаченим, неспізнаним, але прекрасним, привабливим.

Рису б ту можна назвати лихоманкою. Так лихоманкою хоробливого гону в напівсконкретизовану химеру, в якусь загадкову, екзотичну країну, в якесь Ельдорадо, десь туди, де ще їх не було.

Риса та є спільним знаменником для всієї цієї маси людей—маси мандрівників, що заселяють цей оригінальний світ на колесах.

Проте, для більшости з них те „кудись“ було досить сконкретизоване. Вони їдуть на ДВК, що десь там, на другім кінці світу, на берегах Тихого Океану. І там той дійсний, справді казковий світ. І там те справжнє золоте Ельдорадо, що про нього стільки чуто, читано, мріяно і передумано.

Ось туди все це й мчить. Мчить без віддиху і без оглядки. Котиться, погойдується, дріботить експансивно. Мерехтить над прірвами, перелітає мостами, заходиться сміхом і зойкає над проваллями, пролітає тунелі, зажмурившись, — і живе....

Живе реальним і напівфантастичним, але безжурним, рожевим життям. Веселковим, напруженим. Як той метелик-одноденка... Любиться... Свариться... Одружується... і розлучається... І фантазує, вигадує і вірить,

загубивши грань між реальним і фікцією.

Химерний екстериторіяльний світ! Світ блаженної незалежности від будьякого „спец“ і „проф“ - навантаження, від будьякої „спец“, „проф“ і „парт“ - дисципліни, від шипіння примусів і начальників, від безконечних черг за кальошами і безконечних „чергових зборів“ у цехах, на службі і вдома. Світ ідеальної свободи і повної відсутности диктатури, якщо не брати до уваги диктатуру кохання та переступлення влади кондуктором. Світ пригод і романтики, світ поцілунків і преферансу, фантастичних історій, небувалих подій, трансформованих призмою екзальтованої фантазії.

Світ благословенної свободи, купленої за готівку разом із пляцкартою.

Мелькають дні і ночі, і знову дні, і знову ночі. Утікають ліси і пустелі, і гори. . . Утікає десь цілий світ, розпливчастий і туманний, нереальний світ, поставлений шкереберть.

Поуз нього пливе цей — конкретний, напружений і намаґнетизований, осяяний блакитним, рожевим, зеленим сяйвом вибагливих абажурів, заслонений газовими фіранками, наснажений коханням і поривами, озвучений патефонними фокстротами і „румбами“. . . А над усім — Арсєньєв! Ах - х, Арсєньєв! . .

О, Арсєньєв! . . Він бог цілого цього експресу, цілого цього світу. Володар дум і сердець. Він панує тут, як ніколи не панував там — у тій неймовірно - казковій, відкритій ним країні, що зробила його ім'я девізом і прапором всіх мандрівників і всіх — ось таких — конкістадорів. О, Колюмб заамурської і надусурійської голубої галілеї! ! . Відкриватель дивовижного, герой і переможець непереможного, співець і автор найекзотичнішої і найфантастичнішої країни у світі, — російського, чи то пак тепер совєтського, Клондайку. Ні, інтернаціонального золотого Ельдорадо, куди навіть жиди погнали „добровільно - примусово,“ зрадивши Палестину, тво-

рити свій Біробіджан. Його аксесуари, екзотичні аксесуари тої, відкритої ним, екзотики панують тут і живуть поруч із усіма мешканцями розкішних купе, сальон-ваґонів, тамбурів і коридорів. Переселились з тої країни і живуть тут — проводжають цих мандрівників, як чичероне, туди, до себе в гості... Дерсу Узала і тигри... Жень-шень, Усурі і тигри... Манзи і тигри... Фанзи і знову тигри, тигри, тигри... Тигри над усе і над усім! З усіх дивогідних аксесуарів тої дивогідної країни, що володіють серцями цих більших і менших Пржевальських, більших і менших Колюмбів та Нансенів, — тигри найдивоглядніший і найфантастичніший аксесуар. Ними наповнений цілий цей експрес. Вони блукають по ньому з хмарами диму і „румбами", викликають ентузіазм і викликають тремтіння в колінах та солодкий холодок не в одного з цих хоробрих шукачів щастя, сильних емоцій і справжньої екзотики.

Вони панують в уяві кожного, як символ, як страшний і привабливий образ тої невідомої землі, куди він так легковажно вирушив і оце мчить, мов на весілля. Тигри... З них починаються всі розмови і на них всі розмови кінчаються. Вони беруть участь у преферансі і в пиятиках, у плітках і навіть у коханні.

—А чи ви чули... Раз бубни! Той... чи ви читали, як на Н-ській заставі недавно тигр украв стійкового?

—Та що ви!.. Раз черви... Ну, і як!!?

—Два піки!.. Го-го — заніс, мов кошеня...

—Боже мій... Пас!... Боже мій...

Або:

—Ух, ти, моя смугаста кішечко!.. — це коханець до любки, ластячись. Сусідка навпроти робить великі очі і пошепки до другої:

—Добра мені „кішечка"! Від Уралу змінила четвертого коханця... Це ж тільки від Уралу! А до Владивостоку?! Апетит, прости Господи. С м у г а с т а т и г р и-

ще, а не „кішечка“!!.

У коридорі пара похідних коханців туляться одне до одного, дивляться у вікно і мріють-мріють:

—Ах, який я щасливий!.. Ми заїдемо десь далеко-да-а-леко в тайгу... І там, в нетрях, серед квітів і пралісу я збудую затишну хатинку... Я її зроблю такою... такою...

— Обережно, порвеш запонки... Ах-х! Як чудесно... А ти не боїшся тигрів?..

— Ну-у! Я маю... Я везу дві рушниці „Завера“ і повну валізу набоїв, ще й бінокль, ще й компас... Ми будемо дивитися, дивитися...

— Ох-х!.. Ах! Який ти... Який ти герой!!.

Або:

— „Чого ви на мене витріщились, мов тигр!?.“

Або:

А скажіть, будь ласка,—в Хабаровську можна ходити по вулицях? Безпечно? Чи є міліція?!!

— Є... А що?

— Та я читала, що ще недавно тигри там гуляли по вулицях і крали людей, ба, навіть коней. Чи правда?

— Правда.

— Боже мій!—і до чоловіка з істеричною розпукою: —Казала тобі!.. Казала ж!.. „Пропадай він пропадом той Де-Ве-Ка!“ Так ні. „Поїдем, поїдем.“ „Під'йомні“ йому!.. „За віддаленість“ йому!.. Мало йому!!. Висідаю! На першій же станції висідаю! Досить з мене твоїх фантазій! Досить з мене кров пити!..

— Ну, заспокійся... Ну, душечко!..— потішав розгублений супруг—якийсь, може, бухгальтер якоїсь, може, „Союзриби“ або „Союззолото“. — Ну, ми не поїдемо до Хабаровська, ми поїдемо на... на Сахалін. Еге ж! Там довколо вода і та сатана туди не перепливе.

Або: сп'янілий шукач сильних емоцій, наслухавшись страшних історій про ведмедів, що завертають людині волосся з шкірою на очі, про тигрів, що хапають людей

по кватирях і навіть „біля самісінького кіно-театру, бігме!“, після надцятої чарки впавши в філософський жаль до себе:

— Оттак... Жиє-жиє чоловік... І п'є... І було йому добре... Ні, їде, пх-х-хається... Ґік... І раптом — нема! О! І нема!.. Якась дурна кішка буде носити його, як мишу... Кондуктор!!!...

.....

Тигри. Страшне божество, смугасте шкірою, а ще смугастіше репутацією. Всемогутній „Амба“, славнішій за самого Арсєньєва і екзотичніший за все на світі. Володар дум і об'єкт молитовного екстазу та жаху не тільки в того наївного Дерсу Узали, а й в цілого цього екстериторіяльного світу.

З тиграми міг змагатися хіба лише тільки Жень-шень. З поміж усіх тих надзвичайних аксесуарів потрясаючої екзотики з тиграми міг змагатися тільки Жень-шень — чудесний корінець, могутній талісман, містичний і одначе реальний плід усурійського Ельдорадо, оточений авреолею всеазійської, ні, всесоюзної, якщо не всесвітньої слави. Навіть папороть, що цвіте в ніч проти Івана Купала по цілій европейській літературі, з усіма скарбами, що вона їх береже, з усім комплексом леґенд і казок, блідне перед тим магічним Жень-шенем.

Сама його назва — саме те двоскладове слово набуло магічної сили і вже відмоложує стариків, зроджуючи в них надію, що ще не все втрачено, змушує хвилюватись старечі серця, які вже давно одвикли реагувати на такі собі опуклі бюсти й інші принади, на малиновий дзвін острогів і дебелі юнацькі біцепси; провокує старих кавалерів на хлоп'ячі вибрики і донжуанські пози, а молодих доводить до гарячки, — виснажені надужиттям по тамбурах і півтемних закапелках, вони гарячково маячать тою хвилиною, коли той чародійний Жень-шень буде вже нарешті до їхніх послуг... І не в силі дочекатись цієї благословенної хвилини,

тягнуть свою „кішечку“, свою „ципочку“, уявивши, ба, навіть відчувши досить виразно, що той Жень-шень уже в них вступив і зараз буде робити чудеса...

О, Арсєньєв!.. Чи думав ти, що станеш отаким-о могутнім промотором, таким рушієм отакої-о маси людей, підіймаючи і пориваючи їх на надзвичайні діла та ще й женучи їх уперед, в ту химерну, казкову країну? Ось туди, де ти пообморожував ноги й легені, де ти, врешті, в біді та злиднях, серед страхітливих пригод і азіятських турбот дочасно склав свої бурлацькі, ревматичні кости.

Чи думав ти, що після смерти станеш таким промотором, таким володарем дум і сердець прекраснооких панянок і їхніх мамунь та папунь, і одчайдушних шибайголів, і навіть п'яниць, і навіть бухгальтерів, і навіть старих гемороїдальних кооператорів!?. Що поженеш їх за тридев'ять земель, за незчисленні пасма гір, несходимі простори пустель і нетрів з родичами та „со чадами“ завойовувати, опановувати і посідати той — відкритий тобою — світ, той опоетизований Клондайк і заразом Едем... Так, Едем, де росте виноград і клюква, коркове дерево і — якщо вірити тобі — полярна береза, живе субтропічний барс і гімалайський ведмідь, ще й полярний „урсус арктос“ на придачу; шляхетний олень і сніжний горал; тендітний єнот і сестра гієни — розсомаха, тощо.... Край — як гарячкова фантазія п'яного, як маячіння божевільного.

Витвір космічного жарту, а чи плід космічної катаклізми, а чи то плід всесвітнього гумору. Край парадоксів. Симбіоза субтропічного раю і сибірського пекла..

А експрес летів і летів, поспішаючи, приспівуючи, пританцьовуючи на гладенькій дорозі.

І летіли, переганяючи його, серця і думи всіх тих екзальтованих конкістадорів. Вирушивши з місця — десь з Таганки чи з Сухарєвки, з-над Харківської Лопані, з Київської Шулявки, з Ленінградських, Одеських та ін-

ших всесоюзних баюр, — видершись з нудьги і прози всесоюзних буднів і „соцзмагання“ та одтявши все те одним махом біля каси двірця, вони всіли до поїзду найдальшого рейсу і ніби наново почали жити. Наново жити, наново любити і наново прагнути. Гнані геть з метою і без мети, вони кинулись, як у вир головою, туди, вперед, у невідоме. І те невідоме почало вдиратися в їхню свідомість вже з перших же днів, далі — більше, стверджуючи, що вони таки їдуть і таки туди, де все не так, де все інакше, де зовсім інший світ.

Мінялись краєвиди, мінялись настрої, мінялась фльора, люди, обрії... Все вражало новиною, щораз то чуднішою. За Уралом вони спостерігали сніг на вершинах гір... У Вятці спостерігали в натурі той фолькльор, що звикли його бачити в столичних крамницях „народньої творчости“. І купували його скільки хотіли тепер: купували гармонійки і гармонії, свистілки і сопілки, купували вибагливі дрібнички – дерев'яні, паперові, глиняні, ликові, розмальовані, випалені, різьблені генієм вятської російської цивілізації. І ті дрібнички, і ті гармонійки та свистілки одразу змінили декоративний і вокальний стиль цілого, можна сказати, експресу. Стиль европейський зазнав цілковитої поразки, переможений стилем вятським. Все в нім цвіло і пишалося істинно народнім мистецтвом, шедеврами всіх вятських кустпромів, – кошиками, капцями, валізами, ведмедиками і паяцами, гребінцями і збаночками, сопілками і півниками, балабайками і найхимернішими іграшками...

Вокальному европейському стилеві повелося ще гірше. „Заткнувся“ увесь найклясичніший репетурар, — експрес засвистів, запищав, зачиргикав, як навіжений. Всі ті коники і сопілки, і півники, і чортики – все те почало діяти, ніби виповідаючи оте знамените „догнать і перегнать“. А гармонії і гармонійки ревли так, що витиснули геть „румбу“ і навіть рідного Дунаєвського, роздираючи вуха і душу не тільки пасажирам, а й станційним дис-

петчерам та кочегарам. Але ніхто тим не переймався, —все те нове, небачене, прекрасне своєю новиною і екзотикою.

На кожній станції, де тільки експрес зупинявся, щось було нове, таке, що ще ніхто не бачив з них. Пасажири вибігали геть з усього поїзду, розхапували всю ту новину, всю ту екзотику і напихали нею експрес. Сідали і мчали далі. Зі сміхом і жартами, з частушками та з „широка страна моя родная", а ще більше—просто з виском і галасом.

Біля Іркутська вони пнулися в вікна і співали давньої каторжанської пісні, тої знаменитої, що її знали всі, як гимн колишньої царської імперії: „Далєко в странє Іркутскай..."

Біля Байкалу вони купували омулі... Не менш давні і не менш леґендарні омулі, що стали одною з перлин всеросійських гордощів і що купувати їх тут стало священною традицією. Поїзд спеціяльно зупинявся і все висипало геть... Зупинка та була не на станції, а так, на самісінькому березі справді химерного моря; колія проходила під скелястими урвищами попри саму воду, роблячи дугу навколо Байкалу в кількадесять кілометрів. Велетенське озеро, обставлене крутими горами, стелилося геть на десятки миль, як фантастичне люстро в блакитній оправі лісистих кряжів. Як завжди, експрес зупинявся тут, щоб дати пасажирам розривку — змогу не тільки подивитися на цей національний скарб, а й вмочити пальці в нього — в те „священне море" та пошпурляти в нього камінці.

Мешканці експресу метушились, як сарана на озимині: все те вдихало емоції, айкало, ойкало, плюскоталось у воді і розкуповувало шпарко омулі — вуджені, варені й солені, що їх нанесло сюди тубільне жіноче населення либонь з цілої округи — з усіх чотирьох берегів Байкалу. Омулі були свіжі, омулі були й смердючі, але всіх їх розкуповувано, бо це ж були не звичайні собі

риби-омулі, а священні риби омулі, — з тої „омулевої бочки“, либонь, що про неї від століття співала ціла романівська імперія, а тепер співає ціла „широка страна родная“, словом екзотичні омулі...

Кондуктор свистів і все те разом з омулями пхалося назад до купе, чіплялося за поручні... Експрес не рушав доти, доки не чіплявся останній пасажир. Провідники всіх с в о ї х знали вже в обличчя і могли здалеку точно устійнити, чи вештається ще котрийсь по юрбі, а чи сіли всі.

Рушивши від Байкалу, експрес довго смердів рибою і дуднів баргузинським та взагалі прибайкальським чи „про“-байкальським фольклором. То шукачі щастя їли омулі, ревли „Славноє морє, священний Байкал“ і розповідали та вислухували леґенди, трагедійні і героїчні історії, анекдоти та географічні й природознавчі довідки про те дивне море, в якому вода стоїть вище, ніж у всіх інших морях, бо:

...„І ото у дні є дірка. І йде та дірка аж до Льодового океану. А там, як відомо, лід. Лід тисне на воду — ну, вода й випірає в дірку, і пре в Байкал, і підіймається в морі тім — у Байкалі... І коли б не височенні гори, що стоять, бачите, як височенний казан, то море б те геть розіллялося і була б біда... А в дірку ту плавають риби і звірі морські, так діркою-діркою — та й у Байкал... Доказів?!? Прошу: звідки тут у цім казані взявся сивуч або нерпа!? Ага! Отож! Байкал — межи лісами непрохідними, межи горами неприступними і від найближчого моря за мільйон километрів. Тільки дірка!..“

Дійсно. Фантастична і дивовижна земля тут!

Разом із змінами у зовнішнім, видимім світі, дають себе знати і зміни у світі внутрішнім, зумовлені змінами в часі. Поїзд йде по паралелях із заходу на схід, назустріч сонцю, і з кожним днем, з кожним географічним градусом довготи пересуваються ранок, вечір, ніч — на годину... на дві... на чотири... Біля Байкалу ріжниця в ча-

сі вже на чотири години проти звичного.

Здезорієнтовані пасажири відчувають, що щось не гаразд, що щось у світі чудне діється, щось з ними коїться. Вдень хочеться спати, а вночі — їсти. Вобід нерви стають мляві, а вночі нападає ентузіязм. Призвичаєні до певного укладу, вони відчувають, що зійшли з рейок. Створився хаос,—одні вибилися зі сну й з апетиту, не могли вже ні їсти, ні спати, а другі, навпаки, —борюкались, борюкались і вийшли переможцями—спростили своє життя до тільки їсти і тільки спати, а інші й ще краще—могли спати і тільки спати. Але назагал, абсолютну більшість опанувало безсоння, тривожний неспокій, хвороблива експансивність і . . . в деяких геть чисто застрайкували шлунки. Особливо потерпали нервові, чутливі, занепокоєні своїм здоров'ям,—вони мацали свої голови, хвилювалися, ковтали порошки і докучали лікарям,що, втративши самі спокій і сон, грали напропале в преферанс, загубивши межу між ніччю і днем.

Пересувається поїзд, пересувається час, пересувається життя в експресі, а ще більше — настрій. Попри всі ті, зрештою, смішні неприємности, він підноситься до найвищого ступня передсмаку чогось надзвичайного, констатуючи його поступове, але неухильне наближення, недалеке здійснення мрії. Про те свідчить кожна хвилина, кожен кілометр, кожна деталь назовні. Поїзд іде до мети.

За Байкалом вони спостерігали екзотичних тубільців: червоношкірих бурятів та бурято-монголів в Улан-Уде; гордих, вітрами, сонцем і блиском снігів засмалених, брондзових якутів, подібних до тих джеклондонівських індійців, і таких же брондзових, в національні строї убраних якуток в Читі; тунгусів з гостровухими псами... Китайців... „Гуранів"...

Поїзд іде Забайкаллям. Розважаючи пасажирів і пишаючись своєю ерудицією, якийсь професор історії – кругленьке пузце, окуляри над волосатою бородавкою і

розчепірені перед носом карти—викладав, як леґенду, історичну довідку про перших – найперших каторжників Сибіру, про перших – найперших політичних засланців, що склали тут свої кости і саме в цім Забайкаллі, в цім найсуворішім і найпонурішім закутку східнього Сибіру.

І було їх двоє, тих піонерів: навіжений протопоп Аввакум... Але цей розкольник був другим. А першим був—бунтар і „ізмєннік“ – „малоросійський“ гетьман на ймення Дем'ян Многогрішний.

Це вони були відкривателями і зачинателями тої жахливої сторінки, першої сторінки в епопеї невимовних людських страждань на цій землі...

За ними пішли чередою безліч інших, більших і менших, відомих і безіменних каторжників... Серед них багато славних, оспіваних до того, а особливо після того, національних героїв цілої низки народів... Брязкаючи кайданами, вони вимощували кістками це гробовище, цю понуру „юдоль розпачу і сліз людських“...

Професор розповідав повільно, помежи „вістами“, але ерудитно і барвисто, як справжній професор історії взагалі, а Сибіру—зокрема. Він розповідав, власне, про те, про що всі знали бодай з тих тягучих і грізних, безнадійних і розпучливих каторжанських пісень, які становили колись чи не половину всеросійського національного пісенного репертуару, та становлять ще й тепер, і що їх співано кожним колись і тепер.

Не знали тільки хіба про того першого піонера, про того патріярха каторжанського, того пра-пракаторжанина, про того гетьмана „малоросійського“ з химерним, але таким підходящим до ролі каторжанського патріярха, прізвищем. Поза цим багато було відоме. Ті бо кайдани у кожного з них „дінькали“ і „бомкали“ з дитинства, розповідаючи про той Сибір і про це Забайкалля. Лекція професора справила враження.

Ніхто тільки не замислився над тим, як той „ізмєн-

нік", той патріярх каторжанський так міцно і так широко проторував шлях на Сибір для всіх своїх онуків і правнуків і тим воістину заслуговує на пам'ятник десь тут, серед цих голих кряжів, серед цих забайкальських пустель...

У вікнах миготів, обертаючись, понурий ляндшафт, перерізаний пасмами скелястих гір. Він пропливав обабіч експресу, відстрашуючи своєю жаскою історичною репутацією.

І ось... Ніби зумисна ілюстрація до професорової історичної екскурсії, ніби мариво, викликане ним з небуття, – з'явився додаток до того ляндшафту...

Либонь вони встали з-під землі—цілі ті покоління каторжників, армії їх!.. Вони вишикувалися обабіч колії, вздовж насипу безконечною хмарою і стояли, спершись на кайла, на лопати, на тачки... По коліна в воді і в болоті... У ровах і ямах...

– Рєбята!!! Сматрі!!! Бамлаг!!!

Все кинулося до вікон.

Боже ж мій!.. Так ось вони!!. Справжні, реальні, невигадані і — незчислимі. Як розгадка болючої і жаскої таємниці. Як сама таємниця, на яку страшно було дивитись...

А вони стояли безконечними шпалерами, безконечною тичбою—вимучені, виснажені... В химерних і страшних бамлагівських одностроях: в ганчір'яних шапочках-„ушанках" і в такім лахмітті, що здавалося, ніби їх рвали всі собаки всього світу і тріпали всі сибірські й транссибірські вітри та буревії.

Стояли і дивились... Проводжали експрес — мерехтливе чудо небаченого чи давно забутого, світу...

Неголені... Забрьохані... З хоробливо запаленими очима... Безконечні лави людей, списаних геть з життєвого реєстру, обтикані патрулями з рушницями і псами...

Одні махали руками. Інші дивились байдуже, тупо, чекаючи, поки він пройде.

І не було їм кінця, і не було їм краю...

Прокладали шлях, прокладали нову магістралю, вимощуючи її своєю розпукою, гатили собою прірви й баюри, й провалля... А тепер ось стояли, як на параді. Полтавці... Чернігівці... Херсонці... Кубанці... Нащадки Многогрішного і нащадки того Аввакума вільнодумного... Каторжники. Ті, що про них потім будуть розповідати леґенди й співати тягучі, понурі пісні, такі тягучі, як забайкальські вітри узимку...

З вікон експресу нагло починають летіти речі... Спершу від паротягу,— як сигнал,— кілька пачок махорки. А потім, мов на команду, з усіх вікон полетіли: цигарки... плитки шоколади... цитрини, черевики, шматки хліба, пакунки, завинені в папір...— ціла веремія найрізноманітніших речей.

Діти махали ручками і, підхоплені стихійним поривом, загальним психозом, що опанував експрес, викидали квіти... цукерки... гармонійки... і плескали з ентузіязмом в долоні, і сміялись радісно.

. . . . . .

Люди в бамлагівських одностроях ожили і кинулись стрімголов до подарунків, збиваючись купами і топчучи один одного.

Над насипом почалась стрілянина.

І, ніби на знак протесту, хтось ошаліло викидав з вікна експресу все, що трапилось під руку: подушку, кальоші, грамафонну плиту, простирадло, жмут грошей...

Підхоплені вітром, летіли вони і крутились над поїздом, наче голуби на Іордані, розполохані стрілянино̀ю.

А в купе, упавши ниць на канапу, хтось заходився буйним плачем, вибухав нестримним приглушеним риданням.

Гроші ще довго кружляли в повітрі і летіли слідом за експресом. А шерегам не було краю. Вони, мов з-під землі, вставали назустріч і вже махали руками мовчки, махали, махали, мішаючись в невиразний сірий туман

Експрес летів божевільно, нестримно.

І так само нестримно текли в когось сльози в замкненому, м'якому купе ваґону.

Це теж екзотика...

Але те промайнуло, як мариво, і лише на хвилинку затьмарило настрій у мешканців експресу. Нові враження, щодалі то цікавіші, щодалі, то екзотичніші, відсунули те мариво геть і стерли. Ніби його й не було. Так, далебі і не було. Лишилося десь там, разом з Забайкаллям, а назустріч бігли інші дива, інші місця і ляндшафти, незнані, небачені, неспізнані.

За гуготінням і чорнотою тунелів враз било в очі сліпуче сонце, розгортались дивні панорами, аж но тяглася рука де гальма „Вестингауза" — до тої аварійної ручки, щоб зірвати пльомбу і нагло спинити експрес: „Зупинися тут!" – І піти, побігти туди...

Знову тунелі...

Потім експрес влітав у ніч, як у суцільний тунель, і, запалавши вогнями та опустивши фіранки, летів у фантазію. Гойдаючись під звуки патефонних танго і фокстротів, гомонячи, вістуючи, люблячи й мріючи, мріючи, мріючи... — летів, миготів десь у казку.

Творив її і стремів у неї, гублячи межу між дійсним і фікцією, між фактами та їх інтерпретацією. Гуготів у неї і був уже її часткою—часткою світу пригод, того царства Арсеньєва, того царства Дерсу-Узала і „Амба".

II

В сальон-ваґоні було ясно і затишно. В стелі крутились віяла, оберталися нечутно по горизонталі, творючи лагідний вітер.

На сніжно-білих столиках в такт поїздові видзвонювали малиновим дзвоном пляшки: червоне „Бордо“ і пиво, коньяк і лікери, і золотоголові портвейни — стоять вони купками, не відкорковані, посередині білих обрусів і гомонять срібно. Перегукуються з колесами. Баблять до себе, чарують. Вклоняються ніжно одна до одної і до гостей.

„Розкрийте, розкрийте нас! Беріть!...“— і сміються, гомонять, пританцьовують.

Обабіч пляшок стоять скляні вази з помаранчами, цукерками, плитками шоколяди, пастилою, тістечками,— мерехтять, випромінюючи з боків веселку і снопи проміння.

Запопадливі кельнери в чорних убраннях, з білими рушниками через руку, стоять на чаті. Готові кинутися на один порух брови, угадуючи наперед кожне бажання клієнта...

Стільки вигод! Стільки трунків! Стільки розкошів!..

Далебі це єдине місце у цілій тій фантастичній „шостій частині світу“, де можна зустріти щось подібне. Стільки фасону, стільки шляхецтва і багацтв і стільки піклування про людину.

Це лише тут, у цій екстериторіяльній державі — у цім експресі. Тут бо свої закони, свої звичаї і свій режим. Це бо окремий світ. Тут бо іноді бувають чужинці — якісь дипльомати, міністри чи гості з далеких заморських країн.

Весело видзвонюють пляшки і мрійно вихляють віяла. З обвішаної скляними призмами люстри ллється химерне, мерехтливе світло,— то призми гойдаються, тріпотять, як сережки, і витворюють світляний веселковий танок, випромінюють спектри!..

А у вікнах біжать вечерові сильвети, біжать двома безконечними стрічками: фіялково-рожеві краєвиди, білі вершини гір, облямовані в кольор індиго долини, фан-

тастичні сильвети дерев, бльок - постів, будівель... Гей би дві безконечні кіно-фільми.

У сальон – ваґоні майже порожньо. Вже нема тих аматорів пива і вин, і веселих гутірок, що виповнювали його перших днів. В декого вже спорожніли кишені, бо всі ці розкоші коштують гроші; інші вдалися до преферансу і смалять до одуріння десь там, по купе; інші романсують, саме цілуються десь у присмерку коридорів і тамбурів; інші накручують „румбу“...

Лише кілька людей посідають цей затишок.

Біля крайнього столика при вікні сидить бравий майор, — чорнобривий, з м'ясистим носом, віком понад тридцять літ, — майор ОГПУ—НКВД. Зсунув синій кашкет на потилицю, розстебнув комір і попиває червоне „Бордо“; тримає шклянку біля уст, а очі втопив у газету, поставивши її сторч. Смокче „Бордо“ і читає-смокче „Правду“, — студіює промову вождя, виголошену на черговому з'їзді ВКПб. Іноді виймає олівець і щось підкреслює, посміхається захоплено, потім глибокодумно морщить брови, сьорбає „Бордо“ і пасе далі вугляними очима по шпальтах газети. Майор виглядає, як саме втілення могутньости, сили і гонору своєї „пролетарської“ держави. В цілім експресі не тримається ніхто так гідно, так незалежно і гордовито, ба, навіть трохи презирливо, з таємничою міною і незрівняним почуттям вищости.

Його не зворушують ніякі екзотики, ніякі найексцентричніші історії, ба, навіть тигри. Він не те бачив. Не те знає. І не те може. Такого полювання, якого він сам є і був майстром, не зрівняти ні з яким іншим. Коли б всі ті аматори знали, де те диво, де та леґендарна леґенда... Диво — це він! І леґенда – це він! Тут – під блискучою уніформою — сховані такі речі, що перед ними поблідли б сам Арсеньєв з своїм придуркуватим Дерсу Узала, і навіть всі тигри, і навіть у них – у цих останніх — стало б волосся дуба.

І не по екзотику їде він. Він їде на інше полювання. Діставши нове призначення, високу посаду десь там, у чорта на запічку, він їде перебирати її, як звичайний обов'язок. Він дисциплінований і точний, і не схильний вдаватись у дрібниці. Тим часом не марнує часу на теревені: п'є отак собі „Бордо“ і студіює промову вождя.

В другім кінці сальон-ваґону веселий гомін, — дзвін чарок, жартівливі промови і регіт. Там розташувалась весела компанія. Зсунули два столи докупи, заставили їх батаріями пляшок, чарками й тарелями і розсілись уп'ятьох... Дудлять і регочуть... П'ять пройдисвітів-скалозубів, п'ять молодих безжурних шибайголів, п'ять камарадів. Отих, типових у цій країні, молодих людей — „героїв нашого часу“, що їх так рясно стало, що їх ніщо ніде не втримає, що вічно літають з місця на місце, добре заробляючи, а ще ліпше розтринькуючи та скалозублячи; скалозублячи геть з усього... Ці теж такі — прожигателі життя й кишень; може кваліфіковані інженери, а може й кваліфіковані літуни, а може те й друге разом. Ті самі, що літають по цілій цій „шостій частині світу“, по цім велетенськім людськім полігоні, і ніде не можуть нагріти собі місця і, що, як би могли, полетіли б геть ще й по всіх інших світах, та не можуть вилетіти.

Один з них — в пенсне і крагах, ще й в модних англійських бріджах. Його всі величають, не то жартома, не то сер'йозно, „професором“. Другий — у френчі й галіфе кольору кави, елеґантний та, напевно, одчайдушний, — більше за всіх і зухваліше від усіх регочеться та сипле приперченими словами. Лише іноді раптом уриває, хмурить брови і підозріло позирає навколо з-під лоба.

Двоє — гуляйпільців, засмалених вітрами, вивуджених десь кримським чи одеським сонцем, м'язистих, дебелих і суворих. А п'ятий — кубанець з Новоросійську і разом контрабандист з Батуму; але про те ніхто не знає.

Четверо з них їдуть десь аж з Києва разом, їдуть в те „Золоте Ельдорадо“, що десь на другім кінці світу. Чого? А так! Зійшлися докупи в Києві, попиячили, вирішили нагло їхати – і поїхали. Шукати, де ліпше. Кинули роботу, підписали контракти на Далекий Схід, дістали „підйомні“, сіли й поїхали. І їдуть... А не сподобається —поїдуть назад. Подумаєш — діла того. КЗОТ вони знають, як молитовник, і не дадуть собі в кашу наплювати.

П'ятий — той, що у френчі й галіфе кольору кави — пристав у дорозі до веселої, безжурної компанії.

Хлопці пили горілку, потім „Малагу“ й портвейни, потім знову горілку, а в межи-часі дудлили пиво і бавились собі, забувши про цілий світ і його околиці... І замовляли страви... Поводились, як мільйонери.

— Кельнер! Ще кав'яр!.. Тричі...

— Кельнер! Буженину!..

Кельнер мотається, зберігаючи індиферентний вигляд. Він бачив багато, але ці хлопці бачили ще більше і нічим вже їх не здивуєш, ані зворушиш. „Професор“ вже був навіть там, де вони оце їдуть, і ще й значно далі,— аж на Чукотці, біля самісінької Аляски, над Беринговою протокою. Це він звабив і своїх колег, та й розважав їх тепер веселими розмовами про смішні пригоди та ріжні дивацькі речі.

Розмови й дотепи кружляли навколо того ж, що і в цілім експресі.

Кельнер подає буженину. „Професор“ бере виделку й ніж і починає її пиляти. Пиляє довго, наполегливо, терпляче. Пиляє зосереджено, але ніяк не може її розтяти.

— О! Евріка!!. — виголошує нарешті він захоплено, а далі урочисто і глибокодумно, немов з катедри:

— Евріка!.. Я з цього шматка зроблю собі підметки. І наб'ю їх на чоботи. І напишу на них ім'я своє, рік народження і повну адресу. І піду по тій благословенній землі... І от з'їсть мене тигр. А з'їсть неодмінно. З'їсть з кісточками, але цих підметок не подужає!

Не втне! О, цих підметок не втне!.. Тоді ви їх, друзі, знайдете, і поховаєте мене, чи то пак підмітки, і вип'єте за моє, чи пак за їхнє здоров'я... Кельнер! З у б р о в к и!!.

Компанія голосно регоче. Розгублений кельнер подає „зубровку" і нишком хоче забрати сакраментальну буженину, посміхаючись з-під насуплених брів. Але „професор" чемно і воднораз гаряче й цілком щиро протестує:

— Ні-ні! Що ви, що ви? Я заплатив гроші і так злегка не поступлюсь. Це ж матеріял, скажу я вам!!. А патент, прошу я вас!.. Ні-ні...

Майор з- під лоба позирає на кампанію, але на нього вже ніхто не зважає, так ніби його й нема. Він кладе газету на стіл і дивиться у вікно...

— Хлопці! А бачили сьогодні БАМЛАГ?.. — урвавши сміх і стрільнувши на майора оком, запитує котрийсь значуще.

— Бачили... — озивається один з гуляйпільців понуро і мов з бочки: — Нав-віть, бували то пак присутствовали на параді сьогодні... Хто то викинув подушку? Ото буде хлопцям тепло спати!

— Чорт візьми, а хтось викинув грамофонну плиту. Навіщо вона і кому вона знадобиться?..

— А чого ж, мо й знадобиться, якщо там, той... — далі шепіт, павза. І раптом вибух сміху.

Майор совгається, дивиться у вікно, хмурить брови і не витримує — посміхається, ледве опановуючи той мовчазний сміх.

„Нехай скалозублять, прахвости. Все одно то ті, що або вже там бували, або кандидати..."

„Професор" міняє тему:

—Увага, увага! Говорить... — зачинає він, як з радіовисильні: — Говорить...

— Адесса – мама... — вставляє френч кольору кави.

— Так, Одеса - мама...

— А Владивосток — помийна яма...

— А от доїдемо — подивимось. Увага! Хто з вас учив

географію? А історію?.. Добре, виходить, що всі вчили. А не вчили, то ще вчитимете, ще й боком вилізе... Так от, порядком, так би мовити, вишколу, порядком самоосвіти, — розповім я вам, як бог сотворив той край, куди ми їдемо? Кельнер, пива!!.

І розливаючи пиво в шклянки, веселий „професор“ авторитетно починає виклад на природничу, географічну, а разом і на релігійну тему, про те, „як бог сотворив той химерний край,“ те „Золоте Ельдорадо“, куди вони їдуть і що в нім „сам чорт ногу зломить, поки розшолопає, що й до чого“. Отже...

...Відомо, що там усе є. Все, що існує у цілім світі, є й там, як у музеї, скажімо. І тварини, і рослини, і все... Нема тільки бананів та мавп, якщо не числитися з дослідами Дарвіна, та крокодилів, якщо вважати за крокодилів лише те, що плаває у воді десь там поблизу Хеопсової піраміди. А решта — все є. А було так, бачите... Як творив бог світ... Хоча владивостоцький турок, що оце розповідав, приписував цей подвиг Аллахові, але так уже на цім світі ведеться, що кожен до себе гне і свого генія попирає. То ж, за турком, чудо те сотворив Аллах. Але правовірні безвірники і так християни зробили свою корективу...

Отже, як творив наш бог мир, то йшов він із заходу на схід і розселяв по землі, де що треба за пляном. Як той сівач, ніс він у мішку всякої тварі і всякого насіння до лиха і розтикав по землі, що де приходилось, мов за точно опрацьованим промфінпляном небесного комунхоза. Там те, а там те... Так він ішов і трудився через усю землю. Ішов і сіяв, ішов і сіяв.

І прийшов він аж у той край, що грець його й зна де. І зупинився він на хребті Сіхоте-Аліня — гори такі є. Аж бачить — земля вже скінчилась, а в нього у мішку ще до лиха всього є!

Дивився, дивився бог. Вертатись далеко... Так він узяв та й висипав геть усе з мішка тут. — Живи тут!..

Ну, відтоді і почалось. І поперло. І погнало!

І таке там сотворилось, що люди довго ще ламатимуть голови, як то могло трапитись, прости Господи! То, я вам скажу, край!!!

І ніхто йому не годен дати ради. „Хіба тільки турки або запорожці“, — мовляв той владивостоцький турок. Чому запорожці? Тому, каже, що так уже заведено на цій землі — як десь нема кому дати ради, то запорожців туди! Або принаймні їхніх нащадків. На Кубань? — Запорожці. На Терек? — Запорожці.. Під Петроград? — Запорожці! І тут — теж... Цар Микола, бач, не був дурень коли напосівся на тих дурних „хахлів“. Сам бог, як творив цей світ, то мав саме їх на увазі. Відтоді так воно вже й ведеться... Будьмо ж!... А кінчиться хіба аж на нас. Бо на нас — тпрру! — де сядеш, там і злізеш... Кельнер! Крем-соди!!!

Прослухавши лекцію, хлопці запивали її білою; весело цокались, робили додатки до лекції, вставки, редакційні зміни. Було весело, було безтурботньо.

Ось так вони собі розважалися, забувши про все на світі і ні на кого не зважаючи. Майор знову занурився в газету і дочитував уже шосту сторінку, дійшовши до спортивної та іншої всесоюзної хроніки.

До сальон-ваґону зайшло двоє в ґумових плащах, в елегантних хромових чоботях і в узбецьких — таких модних влітку — тюбітейках. Сіли біля крайнього столика, відкоркували пляшку пива, п'ють. З нудьги блукають очима по сальону, придивляються до химерної люстри, прислухаються до сміху і гомону. Дивляться собі на майора, дивляться собі на веселу кампанію... Перезираються.

Потім один встає і підходить до хлопців. Спиняється напроти того, що в френчі й галіфе кольору кави. Якийсь час пильно вдивляється в нього, а тоді в тиші, що запанувала на хвильку, вигулошує урочисто:

— Слєдуйтє за мной!..

Юнак у френчі ліниво подивився знизу вгору і спокійно взявся знову до пляшки:

— Пробачте, ви до мене?

— Так, до вас!

— Я вас слухаю...

— Слєдуйтє за мной! — повторила тюбітейка з притиском, засовуючи руку в кишеню.

— Ого... Чи правильно я Вас зрозумів і чи правильно — чи туди Ви втрапили?

— Мовчать! — гримнув нагло гість у тюбітейці. Другий підійшов і став поруч, посміхаючись і прудко бігаючи очима по компанії та по сальону.

— Мовчать!.. — повторив перший погрозливо. — Слухать, коли приказують! В и з а а р е ш т о в а н і! Слєдуйтє за мной...

— Поперше — я ще не заарештований. Подруге — я не збираюсь поки нікуди „слєдовать". А потретє — то ми ще подивимось, хто і куди буде зараз „слєдовать"... — Юнак помалу звівся і, стиснувши щелепи, став, пристукуючи обцасом та спершись на спинку стільця рукою:

— Слухай-но... Ти... Чи я п'яний, чи ти п'яний? Чи я осел, чи ти... Ану — в а ш і д о к у м е н т и!!? — раптом випалив він до обох зразу. — Ордер на арешт?.. Будь ласка, ордер на арешт!?!

— Прошу... — І гість у тюбітейці вийняв з кишені пістоля й підніс його арештованому до носа:—Ось ордер на арешт.

— Браво! — скривився зневажливо юнак. — Але, дурню ти! То фальшивий ордер. Такий самий ордер і я маю, прошу, ось... — і одвернувши полу френча, зухвало поляпав рукою по кабурі, що висіла з пістолем на пасі ззаду.

Вмить його підбито під руку. Завернуто руки методом джіу-джитсу за спину.. Але юнак видерся, поваливши стільці і збивши з ніг одного з напасників. По короткій, але завзятій боротьбі його знову скрутили, роззброїли....

Наробили матюкні і лементу на повен салъон-ваґон. Перелякані кельнери товпилися в дверях.

В цей час звівся майор і ступив два кроки:

— В чім справа, ґражданє?!.

Один з тих, що в тюбітейках, підлетів до майора, виструнчився і відрапортував щось пошепки...

В майора полізли очі на лоба.

— „Многогрішний!?!“

— Так... — і подав якісь шпаргалки, фотосвітлини. Майор навіть не глянув на те все, одвівши рукою. Він протер очі, постукав долонею по лобі і враз люто крізь зуби вилаявся. Прошипів страшну лайку осатаніло. Але опанував себе і спокійно та суворо до тюбітейки:

— Звільніть... Це ж не той, не він... Я того знаю особисто...— Павза. — О, я того добре знаю...

Тюбітейка вагалася. Тоді майор з притиском, але тихо:

— Що вам наказано!?. І взагалі раджу бути пильнішими. Хіба вам повилазило?.. Пересвідчіться в документах, а тоді подасте своєму начальникові рапорт.

Тюбітейка зблідла, витяглась у струнку:

— Наказано звільнить... Єсть звільнить! Єсть подати рапорт начальству!—і повернувся до місця баталії. Там вони відійшли втрьох набік, дивились папери, матюкались, щось ґуґнявили. Тюбітейки грубо перепрошували, виправдуючись перед френчем. Френч обкладав їх понурою, босяцькою лайкою крізь зуби. Йому повернули пістоль і обірваний пас. Обидві тюбітейки швиденько вислизнули.

— Йолопи!..— бурмотів френч, чіпляючи знову пістоля ззаду і застібуючи пас. — Ідійоти!.. Не вміють чисто „работать“. Балбєси!.. — І ні на кого не дивлячись та не попрощавшись, вийшов геть.

Приголомшене товариство якийсь час сиділо мовчки, протверезівши від такої несподіванки. Дивилися один на одного. Довго не могли прийти до пам'яти.

— Анум, хлопці, — це „професор“, нарешті: — може і у вас там у всіх ззаду по ордеру? Анум лишень...

Жарт не вдався. Було ніяково. Пробували ще жартувати, пробували вернути колишній прекрасний гумор, отой недавній безжурний настрій, що його так нагло знесло геть. Але нічого з того не виходило. „По ордерові“, правда, у них більше ні в кого не було, але не було й певности, що після всього тут можна й далі так безпечно гуляти та точити теревені. „Світ цастав! От світ, трам - трам - тарарам!!.“

Мов на команду, хлопці звелись, — чотири бравих гульвіси, чотири синьооких пройдисвіти, кремезні, вигартовані бурями, вітрами, негодами, та мандрами, злютовані короткою, але міцною дружбою, що на неї нагло так хтось замірився; чотири товариші — шукачі пригод, незнаних країн і ліпшої долі!

Налили по повній шклянці горілки. Піднесли шклянки урочисто. Подивилися один на одного з одвертим усміхом — просто у вічі, — і випили за одним духом. Розплатилися з кельнером і розійшлись.

.....

У сальон - ваґоні залишився сам майор. Він ще довго сидів і пив уже не „Бордо“, пив коньяк. Тер свого чуба, тер скроні і ніяк не міг загальмувати навали тривожних спогадів, що враз завирували в ньому, зв'язані з тим проклятим іменем... Це ж той диявол...

Це ж той, що він з ним не годен був дати ради і що стоятиме йому у віччу все життя, либонь.

...Він пригадує ту виняткову епопею перед двома роками — епопею веденого ним слідства над одним борт - механіком та авіо - конструктором, приятелем літуна Чухновського, — над тим зоологічним націоналістом, над тим дияволом в образі людини.

Брр... Тії очі з кривавими росинками на віях, — вони стоятимуть перед ним вічно...

Що він з ним не робив!.. Він йому виламував ребра в скаженій люті. Він йому повивертав суглоби... Він уже домагався не зізнань, ні, він добивався, щоб той чорт хоч заскавчав і почав ридати та благати його, як то роблять всі... Авжеж! Дивиться виряченими очима — і тільки. Як каменюка. Спершу зухвало і скажено відбивався, вибухав прокльонами й сарказмом, плював в обличчя йому — слідчому, а потім лише хекав крізь зуби і мовчав, розчавлений, але затятий. Мовчав презирливо... Його вже носили на рядні, бо не годен був ходити...

Він уже конав — але ні пари з уст.

А ті очі, очі!..

Вони йому отруїли спокій і сон, вони йому отруїли, далебі, все життя. З краплинками крови на віях, вони горять на смертельно-блідому обличчі хворобливим вогнем невимовленої, безмежної, тваринячої зненависти і дивляться просто в саму душу, пломеніють, не кліпаючи... Розп'яли б! Роздерли б!

У-у, прокляття!.. Оката гримуча змія!!! Він бив межи ті очі, намагаючись їх геть повибивати. Він уже хотів був їх повиштрикувати, та не подужав сам, бо той диявол мав голіятську силу, навіть підпливлий кров'ю, навіть в рядні ношений. Перше вони могли повалити його лише вчотирьох, але виштрикувати очі при свідках... Та й не вистарчало в нього на те нервів. Ні таки! Треба було їх повиштрикувати! Бо ось так дивитимуться все життя... Дивитимуться...

Це ж він сказав був на початку:

„Я тебе переслідуватиму все твоє життя. І всі ми, що тут пройшли... Ми тебе переслідуватимемо все життя і проваджатимемо тебе до могили, — тисячі нас замучених, закатованих...

Ти лягатимеш спати—і не зможеш заснути: ми кричатимемо й ревтимемо отак...

Ти матимеш коханку — і не матимеш з нею щастя: ти її цілуватимеш, як злодій, і не здібний будеш нею ово-

лодіти,—ми кричатимемо й ревтимемо, і скавулітимемо...

Ти голубитимеш дружину — і раптом будеш схоплюватися, як божевільний, від нашого лементу...

Ти матимеш діти, але не матимеш радости, — з дитячих очей дивитимемось ми. Дивитимусь Я! І ти втікатимеш од них геть... І ніде ти від нас не втічеш...

Ти зустрічатимеш немовля своє, що з'являтиметься на світ, а ми кричатимемо, кричатимемо..."

„Диявол! Чаклун!.. Сволоч!.." Майор рипів зубами. Може від зайвого хмелю, а може від нервового тремтіння, що йшло, як мороз, поза шкірою. То знайоме йому відколи він попсував собі нерви на тій роботі... Наливав коньяк тремтячою рукою і жлоктав. А асоціяції напирали, як вода крізь прорвану греблю.

...Наврочив диявол! Після того, мов би наврочив. Він пригадує ті задушливі безсонні ночі, що тільки йому одному відомі. І маячіння в них... Це в нього, що мав нерви, як мотузки—і маячіння... Він боявся, нарешті, сам спати — і одружився. А одружившись, — утікав геть на люди, боявся ночувати вдома...

А особливо, як той маніяк утік з божевільні, куди його було запроторено в наслідок доконаного над ним слідства. Не дочекався й трибуналу — збожеволів; і то було приємно — то був би кінець. І він, майор (а тодішній слідчий), мав би собі спокій: з божевільні бо є лише один вихід — у могилу.

Так ні — втік! Той маніяк втік!.. Він був зовсім не божевільний.

Потім його спіймано. І знову він — майор уже — вів слідство; сам напросився. Хоч і був уже великим начальником, але цю справу взяв сам до своїх рук, бо відчував, що поки той житиме на світі, він не матиме спокою. То ж мусів довести його до точки. І от — трибунал приварив!.. Нарешті, приварив, припечатав!!. Здавалось, тепер уже крапка.

І на тобі — маєш!.. Це ж він утік десь тут, де і його доля кидає...

Майор наливав і пив, і повертався думками знову і знову до тих перших днів знайомства з цим маніяком... В голові, і без того захмелілій, гуло, а з чарки — з чарки на нього позирало вже не червоне „Бордо“ і не коньяк...

Раз йому здалось, що то кров. Він вилив її геть за вікно і поставив чарку. Дивився в неї, мов би в очі. В очі що, загораючись все більше, наближались до нього з краплинками крови на віях... Запалені страшною, невгасимою, нелюдською ненавистю... Очі замордованої, розчавленої, але не переможеної жертви...

Майор трутив стіл і звівся, похитуючись.

— „Рахунок! !“

. . . . . .

Експрес мчав і мчав.

М'яко погойдуючись, віз екзальтованих шукачів щастя, віз нетерплячих своїх пасажирів туди, в невідомий, але недалекий вже, омріяний край, — в царство Дерсу-Узала і „Амба“.

Десь в те дивне, «Золоте Ельдорадо».

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

НАВЗАВОДИ З СМЕРТЮ

Височенна, чотириярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. Не шелесне лист, не ворухнеться гілка. Сорокаметрові кедри, випередивши всіх у змаганні до сонця, вигнались рудими, голими стовбурами з долішнього хаосу геть, десь під небо і заступили його коронами. Там по них ходило сонце і пливли над ними білі хмари. Слідком за кедрами пнулися велетенські осики та інші листаті гіганти, що, бувши нижчі за кедри, творили другий ярус. Потім височенна ліщина колючого горіха, ялини, де-не-де берізки, берестина, черемха, перевиті ліянами дикого винограду та в'юнків, ішли вгору третім ярусом. А внизу — в четвертому ярусі — суцільний хаос. Місцями густа, мов щітка, звичайна ліщина, височенні трави і бур'яни. Повалені вздовж і впоперек дерева, мов велетні на полі бою, потрухлі і ще непотрухлі, одні з скрізними дірами-дуплами, як жерла небувалих гармат, другі вивернуті з усією системою коріння, що тримали його руба, як стіни або як велетенські пригорщі зі стиснутими межи пальцями камінням і землею.

Внизу, по землі, слався мох, пообростав усе, що тільки можна. Внизу було півтемно і вогко. Лише де-не-де проривались яскраві соняшні пасма і стояли, як мечі, уткнуті лезами в землю.

Нетрі. Несходимі, незміряні. Вони то спускалися схилом униз, то підіймалися знову вгору і так зі „становика" на „становик", з кряжу на кряж, як буйне рослинне море, розливались геть десь у безвість.

Маленький смугастий звірок, що сидів собі навпочіпки на поваленій кедрині проти сонечка і пильно, з виглядом ученого дослідника, розглядав торішній грибок, тримаючи його передніми лапками, раптом нашорошився. Ні. То так щось. В нетрях панує надзвичайна тиша, як у дивному храмі дивного бога. Лише рябок, засвиристівши, пролетів з одніє височенної кедри на іншу і завмер на гілці, мов сучок, нерухомо, опустивши чубату голівку вниз і витягши шию. Тиша.

На поваленій кедрині тремтіли соняшні зайчики. Смугастий звірок-бурундук почав бавитися з ними, задравши хвостика, як той драґун султана, перестрибував через них. Присідав і дивився вниз. Внизу, під кедриною, виходячи десь з бур'янів і вітролому і зникаючи знов у бур'янах та каміннім розсипу, вилась вузенька стежечка, звірина доріжка, утоптана за тисячоліття. Їх немало, таких стежечок. А серед них десь й такі, на яких одвіку ще не ступала нога людська.

Бурундук зіскочив на стежечку, щось поворожив, пройшовся сюди-туди і враз, трівожно цикнувши, стрімголов вискочив на кедрину, на пень, звідти на дубок. Сховався. Визирнув. Знову сховався. Цикнув і завмер, виглядаючи з-за стовбура. Ні таки, він не помилився зразу. Щось таки добирається, щось іде стежкою. Шелеснула суха бирка. Тріснула гілка. Посипались камінці і покотились десь, покотились униз. Щось важко, помалу йшло крутою стежкою на „становик".

Занепокоєний бурундук вискочив вище і зацикав з усієї сили. Захвилювався. Не знав, з якого боку безпечніше йому виглядати. Зовсім захвилювався. Він на своїм віку багато чого бачив. Він бачив і знав усіх звірів, і знав, як себе тримати при зустрічі. Знав козуль і ізюбрів. Бачив нераз, як перся тут волохатий ведмідь, як проходили дурні вепри, толочили всю траву та ламали кущі. Бачив харзу, знав вовків і всіх своїх ворогів, а особливо тую рись безхвостую і зажерливу. Отож він

знав усіх своїх друзів і всіх ворогів. Одних споглядав мирно, від других утікав чимдуж. Але такого він ще зроду не бачив. Пробі! Тікати чи не тікати? Ой лихо...

Видряпавшись нарешті на гору, похитуючись і важко дихаючи, стежкою йшла двонога істота. Обірвана. Худа, як кістяк. Волосаті груди їй ходили ходором над сухими ребрами, що вилазили з лахміття. Дійшовши до повваленої кедрини, гість важко опустився на неї, обперся спиною об корінь, закинув голову і заплющив очі. Помалу обтер рукою піт. Він зовсім молодий і зовсім-зовсім збезсилілий.

Почорніле обличчя з міцно стиснутими щелепами заросло щетиною. На крутому лобі дві глибокі зморшки сторч між крилами брів,а в зморшках сіль від поту. Одна брова тремтить, і від того таке враження, ніби брови ті пориваються полетіти.

Якусь мить він сидів нерухомо, либонь, сплючи. Враз широко й тривожно розплющив очі й тихенько відхилився від коріня, — слухав. Тоді знову заплющив очі і притулився до коріня. По якомусь часі він облизав спраглі порепані губи і, не розплющуючи очей, покрутив головою: — „Пропаду“... Потім, зціпивши зуби, встав і, похитуючись, зробив два ступні. Але махнув рукою, вернувся до кедрини і знову важко опустився на неї. — „Досить... Проклятий, проклятий край... Ху-у! Немає сил...“ Він шепотів без скарги, так, за старою в'язничною звичкою говорити з самим собою. „Ех, голова!.. Все витерпіла ти, все винесла, та от... загибаєш. І загинеш... Хм...“ Він посміхнувся крізь ніс і зітхнув байдуже, насупив брови і наморщив лоба — голова паморочилась. Думки бігли в гарячковім безладді, відтворюючи дивовижний шлях.

П'ятий день він ішов. Не йшов, а гнав, як молодий, гордий олень, гнав навпростець, ламаючи хащі. Вирвавшись із пазурів смерти, він летів, як на крилах. — „Воля! Воля!“ Широко роздимаючи ніздрі, він захлинався нею на бігу, розривав грудьми зелену стіну. Всі двадцять п'ять

літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючи кожний нерв, кожний суглоб.

— „Виручай! Воля! Воля!".

І він гнав. Він знав, що від того залежатиме його бути чи не бути, — від того, як далеко він встигне загнатися зразу. І коли не ставало сили, досить було йому зупинитися і озирнутись, як в очах ставав страшний привид пережитого і ще страшніший привид приреченого майбутнього. Тоді сила вибухала раптовим вогнем, і він зривався вихорем знову. Далі, далі! Скільки вистачить сил! Ще трохи — і тоді він врятований! І тоді подивимось! О, тоді ще подивимось! Він курне геть за межі цієї „батьківщини", геть в Манджурію, Японію, Аляску, в Китай... Нові краї, дивні, незнані. Він об'їде навколо світу і повернеться додому. Так. Прийде, але вже як завойовник, як месник. Вибув на схід, а повернеться з заходу.

І він летів. Власне, то йому лиш здавалось, що він летів початковим темпом. Насправді ж він уже йшов і дедалі повільніше й важче. Повз. Душа летіла, як сокіл, а ноги, перемагаючи надзвичайні труднощі, не поспівали вже, плуталися у хащах.

Так дерся навпростець, без доріг. І коли траплялись стежечки, уникав, а йшов просто, як цькований звір: боявся зустрічі з людьми. Забрьохувався в росі по самі вуха ранками і був мокрий, як хлюща, але не зупинявся. Сонце і швидкий рух осушували його. Він збивав ноги об пеньки й каміння, але не зважав, не відчував болю.

Загнавшись у вітроломник, змагався там одчайдушно, зціпивши зуби, цілими годинами, обдирав на собі рештки одежі і шкіру до крови. Ліз через велитенські стовбури, потрапляв ногами у камінні розсипи — в раптові глибочезні щілини, невидні в бур'яні — і нагло падав, аж суглоби тріщали йому. Підіймався і йшов. А коли заходила ніч, коли темрява заливала геть чисто все і ставало так темно, як він ще ніколи не бачив, він зупинявся і спав, де випадало. В нього не було ні вогню, ні зброї, в ньо-

го не було нічого, навіть шапки й черевиків, лише напівзітліле тюремне лахміття та й те геть обривалось і лишалось шматками на кущах.

Першу ніч спав просто на величезнім поваленім стовбурі, розпластавшись уздовж, і прокинувся вранці від холодної роси, що капала з високих віт йому на обличчя. Другу ніч—десь у ямі, а коли прокинувся, дивився зачудовано на страхітну брилу, що нависала над ним; вона стояла руба на 5 метрів заввишки, — ціла стіна коріння велитенського дерева, вивернутого з землею і камінням. Коріння так міцно сплелося, що тримало тую землю й каміння мертвим похватом, а коли б воно випустило хоч один такий камінь, то його б стало на те, щоб прибити вола. Шукав води, пив і йшов далі. Третьої ночі звалився в купу сухої трави та бур'яну, кимсь зібрану в улоговині. Звідти щось вискочило з гуркотом і ухканням і подалось геть, ламаючи суччя; він збагнув, що потрапив до лігва якогось страхітного звіра, але не додумав цієї думки до краю, як уже спав.

Втома. Він почав розуміти, що таке втома. Досі ніколи її не знав, бувши живучим і витривалим на диво. Спочатку він не думав про їжу. Потім прийшов голод. Раптовий і лютий, він вимагав удоволення, він вимагав за сьогодні і за пропущені дні. Зразу думалось, що це найпростіша річ в такім дивнім і буйнім царстві рослин і звірин, риб і птахів. Потім закрався острах. Він не міг знайти нічого такого, що можна було б з'їсти, проглинути. Тайга не давала йому нічого. Даремно він нишпорив з пильністю вченого і з відчаєм голодного. Ні ягоди, ні якогось овоча, крім гадючих грибів, нічого такого, про що він читав, як про звичайні речі в лісах. Ба, був ще не час.

Могутні сплетіння винограду не могли йому дати й одного ґрона. Ніякої риби в струмках, ніякого звіра, ніяких пташок у тих нетрях. Скільки він ішов — жадної живої істоти не бачив, тільки іноді гадюка шелесне з

з осяяного сонцем гниляка чи каменя. І все. Де ж він, той дивний та ще й екзотичний тваринний і пташиний світ тут?! Пустеля! Мовчазна, зелена пустеля. Проте він же сполохав раз уночі якусь тварину. Значить, вона є. Але... чим він її добув би, коли б і здибав? Зі ста шансів дев'ятдесят дев'ять було за те, що його самого заполювало б таке страхіття. Проте страх до нього не доходив, просто не доходив до свідомости. Він вирвав з землі навмання якесь коріння й гриз, гриз і спльовував. А раз погриз і проглинув щось таке, що йому в очах потемніло і тіло вкрилося холодним потом; довго блював, пив воду і знову блював, думав, що з нього всі нутрощі вискочать крізь горлянку.

Прокляття! Про-те відчай не брався його. Дуже бо багато він перетерпів, щоб ще впадати в відчай. Він уже мав нагоду безліч разів умерти, і це велике щастя, що він іде цим зеленим, безмежним океаном. Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він був би щасливий! Ішов би, плив би цим морем весело і радів би буйно, як радіє все живе на цій землі, як ті кедри, що вигналися геть під хмари. Ні, він не впадав у відчай. Лише зціплював дедалі дужче щелепи і йшов, і йшов. Його гнала вперед надзвичайна впертість, сто раз випробувана і загартована мужність. Вперед, наперекір всьому! А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінькою гривкою, як лезом меча, межи життям і небуттям. Один подув — і він звалиться в чорну безодню. Ні!!! Щось у ньому люто поривалося з самої глибини і підкочувалось до горла клубком. Провів язиком по кривавих, зашерхлих губах і, затискуючи між бровами посмішку, переклав зручніше голову. В голові паморочилось. Потім розплющив очі. Спокійні й ясні, вони якийсь час дивились просто себе, дивились байдуже. І враз здивувався: навпрост сидів смугастий звірок. Теж витріщив очі і теж дивився на гостя, пильно і з цікавістю. Цикнув, кивнув хвости-

ком. Схилив голівку набік і цикнув ще раз. „Не ворушиться“. Тоді скікнув униз і зашарудів десь у бур'яні. По хвилі вискочив знову на дерево, вмостився зручно на гілці навпочіпки, сів, як татарин, ще й в строкатім халатику, — виштовхнув з рота горішок і почав його пильно розглядати, тримаючи передніми лапками. Переконавшись, що горішок путній, почав швидко гризти, розглядаючи тимчасом гостя. Швидко-швидко точив щелепками, кумедно випльовував лушпиння і розгладжував, витирав об лапки вуса.

А на нього дивилась пара очей, здивованих і жадібних. До горла підкочувалась клубком слина:

— Диви! Їсть... Стерво.

Мандрівник помалу, тихенько звівся. Не спускаючи очей із звірка, хижих, запалених раптовим вогнем лютого голоду, почав ледве помітно підкрадатись. „Піймати“. Ним заволоділо непереможне бажання піймати цей живий шматочок крови і м'яса. Це ж у ньому його порятунок! Поволеньки, як неживий, приплющивши очі, він посувався дедалі ближче, ближче... Звірок гриз свій горішок і ніби не помічав нічого... Почав зводити руку. Ближче. Ближче... Уже лишилось тільки рвучко зімкнути пальці, — як звірка враз ніби вітром здмухнуло. Він зіскочив у траву, впустивши горішок, і подався, перелякано цикаючи. Мисливець стрибав незграбно за ним, намагаючись притоптати, привалити його травою. Звірок добіг і гулькнув у дупло велетенської колоди. Сховався. Сидів там мовчки. Мисливець почав люто бити босою ногою в колоду. Вона дудніла гнилою порожнявою, проте не піддавалась. Тоді він вхопив дебелого замашного сука і почав гатити. Проломив в однім, проломив у другім місці — нема, в третім — нема... Він навіть не помітив, як звірок давно вже вискочив з протилежного кінця колоди, вигнався на височенне дерево і перелякано визирав з-за стовбура; почував себе в безпеці, але йому було страшно за домівку. А домівка тріщала під шале-

ними ударами, розвалювалась геть чисто. Кинувши сук, мисливець почав мацати руками в проломинах, — либонь, прибив! Порпався в купах трухлятини. Нема! Раптом рука намацала щось. Загріб, витяг... Горіхи! Попробував — горіхи! Цілі. Прекрасні. Одібрані. І як їх багато! Пхав їх у кишені, вони висипались з дірок. Тоді загорнув край надірваної поли і вибрав їх туди. Скарб! Цілий скарб,— з добру миску горіхів. Він трощив їх, мов вепр, а рука мацала далі. Все...

А бурундучок з жалем і страхом дивився, як двоногий розбійник грабував його комору, і не міг зарадити. Чи думав він, старанно добираючи ще минулої осени, всіх професійних знань докладаючи, носивши їх в защічних мішечках по одному та по два, що така їх доля стріне?

А розбійник, розтрощивши колоду, відійшов геть, сів на кедрині і смакував горіхи. Він їх нищив з блискавичною швидкістю... Помітив збоку якусь чудну рослину, вирвав, — ніби часничина. Понюхав — часничина! Покуштував. Здорово! Часничина! Він зсипав гріхи на купу і рачки облазив увесь бур'ян навколо. Назбирав кілька таких часничин. І тоді взявся до горіхів, додаючи чудернацький часник. Чудесно! Горіхи з часником!

Він їв, — і обдурений голод помалу вщухав. Повертався спокій. Поверталась потроху сила. І не так від горіхів, як від тої надії, від очевидного доказу, що ще не так кепсько.

Бурундучок наблизився до колоди, побачив зблизька, яка страшна руїна упала на його дім і, жалібно цикаючи, сів засмучений на гілці, повернувся до напасника: „Цик - цик - цик!“ — скаржився комусь.

— Диверсія, братку! Грабунок!...

Мандрівникові повернувся його добрий гумор і він, дивлячись на пограбованого, співчував йому:—„Грабунок, братку, каюсь. Але що зробиш? Могло бути гірше, адже правда? Але знай, — з усіх злочинів, сотворених мною

за життя — це найбільший і за це варто приліпити мені двадцять п'ять років. А то мені приліпили лихо його знає й за що... Але це, я тобі скажу, було цікаво! Вони мене везли, берегли як! А я взяв та й утік! На край світу завезли, а я взяв та й утік! Ха-ха!... Стрибнув учорну ніч, у смерть, із скаженого поїзда. Е, це там начальник лютує! Як він піклувався про мене! Беріг! Тільки но зупинимось де, підбігає до віконечка, та:

— „Многогрешний!...“

— Я...

—„Звать!...“

— Григорій!...

І не вберіг. Ха-ха!

Ось так мандрівник сидів і в доброму гуморі розповідав бурундукові, як його везли етапом з України на Колиму. Присудили до 25 років каторги і везли десь поховати в сніги. Потім із жалем подивився на те, що залишилося від горіхів — на купу лушпиння, — підтягнув міцніше паска, виломив палицю і бадьоро пішов стежкою. Ще й кепкував із себе: — „Вперед, Робінзоне! Бог не без милости, козак не без щастя“.

Спустившись у падь, напився з тонюнького підземного струмочка, і стало зовсім добре. В тайзі аж наче повиднішало. Перед очима, по буйній яскравій зелені, бігали сонячні зайчики. Десь реготала вивірка.

Ще ж було зовсім рано, ще роса мерехтіла на травах, вилучаючи проміння, як найкоштовніші перлини. Десь, у верховіттях кедрів, шепотів вітер, а внизу було тихо і затишно.

Ішов стежкою, а очі до всього додивлялися, все обмацували і шукали. Вони шукали, що б іззісти. Іноді сходив зі стежки, піддурений оманою, і дерся в нетрі, — що то рудіє? І розчаровувався — гниляк! Ішов далі.

Стежка підіймалась вгору, вилась межи пнями й колодами, перелазила через високе каміння. На стежку нависали трави, гілляччя. Іноді доводилось попід віт-

тям і крізь ліяни пролазити, мов у темну нору, зігнувшись. І скрізь було видно сліди звірів. Тут повно звірів! І хоч їх самих не видно, але він знав це. Дивно, як він цього раніше не помічав? Ось біля кедра поприлипала щетина і шерсть до кори, — терлось щось, щось здоровенне, бо щетина обліпила кору на півтора метри від землі. Ось кігтисті лапи здряпнули сиру землю на стежці. Ось відбитки-ямочки якісь, мов би овечка походила. Ось голі, обгризені, пожовклі кості... Та ж він тут не сам! Тут повно пожильців! Але де вони? Чом їх не видно ніде?

Йшов годину, дві. Стежка йшла вгору та вгору.

Хвилеве піднесення спадало. Страшна перевтома і голод виснажили докраю, і здавалось, що він іде знову вічність. Противний піт заливав очі, а під серцем нудило, і голова йшла обертом. Часто зупинявся, ставав біля дерева і стояв, заплющивши очі, — слухав, як у вухах дзвонило і ніби молоти били по черепу. Здавалось, що він ніколи не добереться до перевалу, до вершини. Там, за цією горою, там, далебі, кінець усім стражданням. Ну, йди ж!.. Ще раз перемагав себе і йшов.

Нарешті вибрався на гору. Тут ліс поступився і гора височіла гола, вся вкрита квітами. А за нею... Дивний краєвид відкрився його гарячковим очам. Скільки оком сягнеш, розпістерся хвилястий, зелений океан, збрижений велитенськими, химерними хвилями, що йшли одна за одною: то ліс підіймався на кряжі гір, опускався і знову підіймався... Найближчий гребінь — сизо-зелений, зубчастий. За ним — сизо-фіялковий: ліворуч, скільки оком сягнеш, і праворуч тягся ламаний контур. Потім — сизо-голубий... Голубий... І все вище й вище. Фантастична, дивовижна панорама. Могутня в своїй красі і... страшна. Його ніколи не перейти і не подужати, не випливти з цього жахливого океану.

Мандрівник сів просто на землю. Стежечка збігала

з гори кудись у нетрі. Але він сів. Тер рукою чоло, міцно стискав набряклі жили на скивицях. Може перестане стукати в череп. Це, далебі, пропасниця. Боже, якби йому рушниця! І якби хоч пара сірників!

Навколо гудуть бджоли. Він сидить, заплющивши очі, і йому здається, що він на пасіці... Це він маленький... Прийшов до дідуся... Під велетенською липою іконка Зосими і Савватія, а навколо вулики-вулики... Стоять дуплянки, мов козаки в брилях, накриті великими, череп'яними покришками. Спілі шпанки, як дівоче намисто, як дівочі губи, між зеленим листом. А там черешні... А жовна клює десь їх і гукає до нього: „Ти вже пообідав?“ А друга: „Уже-е!“ Дражняться. Дідусь білий увесь — в білих полотняних штанях і сорочці, з білою бородою зазирає в вулики, щось ворожить... Дивиться, як рій полетів і гуде-гуде...

Він розплющує очі: по дивних, різнобарвних квітах справді літають бджоли і гудуть, гудуть, мов на пасіці. Куди вони летять? Куди вони носять свою здобич?... Навколо гудуть інші комахи, пурхають метелики і різна мошкара, — хмари їх. Бджілки заповзають в рожеві дзвіночки, що вкривають рясно високі стебла (точнісінько, як рожі! тільки дрібні!), порпаються там, потім здіймаються і летять десь. Але куди? Годі в цьому хаосі перестежити. Сонце сліпить очі, а в них і так плавають барвисті кола.

Мандрівник схоплюється, — тут десь недалеко є житло! Це ж і стежка туди. Йти туди! Це єдиний порятунок. А там що буде. І він, спотикаючись, іде. Стежка зводить вниз і знов у нетрі.

Йшов до полудня, але не здибав ніякого житла, навіть натяку... Ні, далебі, цею стежкою зроду-віку не ходили люди. Це звірі протоптали її за тисячоліття, подекуди вибили її глибоку на пів метра в м'якому ґрунті, а на каменях вичовгали і виковзали у долоню.

Зате стежка вивела його до річки. Бистра гірська,

завширшки з Ворсклу, річка текла, петляючи в нетрях. Чути було, як булькотіла вода навколо каміння, що рясно стирчало у ній. А десь вона ревла (поріг, либонь) невпинно, однотонно.

Змучений мандрівник сів на дрібне каміння і простяг ноги у воду. Потім ліг горілиць. Було приємно, аж здавалося, що ноги пють воду жадібно і вона поступає по жилах вище, вище і заспокоює, і втихомирює біль у м'язах та суглобах. А як ноги напились, тоді повернувся навпаки, — ліг лицем до води і вмочив спраглі губи. Вода кавкала в горлянці, вливалась струмінем, сповнила душу вщерть. Потім проповз аж до половини в воду і занурив голову, плечі і груди. Виліз і знову ліг горілиць.

Дивився в прозоре і до болю синє небо. Потім заплющив очі й задрімав. Сонце пекло немилосердно... Аж враз схопився і сів нагло. Очі йому були широко витрішчені й безтямні:

— „На ем?!... Многогрішний!... Я зараз... Я одягаюсь...“

Йому приверзлось... Будь воно тричі прокляте!... Його беруть на допит. „Я зараз...“.

Та до свідомости дійшов плюскіт води та шум порогів, і привид зник.

— Ху-у! погано, брат. Кепські твої діла, Робінзоне!

Почав зводитись. І враз очі упали на щось межи камінням. Боже мій! Сквапно простяг руку і вхопив дивну знахідку. Ніж! Мисливський ніж. Власне, піхви, з яких стирчало іржаве руків'я ножа. Піхви напівзітлілі і руківя аж позеленіло, але, боже мій! Це ж, може, рятунок.

Проте, видобути ножа було не так легко. Не піддавався і сидів у піхвах, мов приріс. Потер руків'я об пісок, обмив, потер полою, — руків'я засяяло мідяними, олив'яними та костяними кільцями, що були нагнаті одне до одного. Добре. Далі взявся до піхов. Злегка стукав об

камінь, розхитував, мочив у воді і, кінець-кінцем, видобув ножа. Ніж був зовсім іржавий, аж чорний, але то пусте. Це ж бо чудесний ніж! Важкий і загонистий. Двадцять хвилин — і ніж блищав. І хоч був рябий, мов віспою побитий, та проте добрий ще, дебелий. Таких ножів ніде немає більше, як ці мисливські ножі. Це не просто собі ніж, це зброя і не абияка. Для того й руків'я у нього зроблене з тяжкого металю та кости, щоб був важкий і не схибив у слушний час.

Мандрівник радів, мов дитина. Це хтось загубив його тут давно. Це він тут лежав місяці, а, може, й роки, чекаючи на нього, чекаючи свого призначення. І дочекався... Тепер мандрівник не квапився. Найперше — ніж мусить бути гострий. Тож сидів і гострив його об камінь. Пробував на волос і далі гострив. Аж поки ніж став, мов бритва. Гаразд. По цьому направив піхви, почистив, підстругав, полагодив каблучку і ланцюжок, щоб чіпляти до пояса. Тоді засунув ножа в піхви, надів на мотузку, що була замість паса, і підперезався. Зовсім добре!

Відтак, озброївшись, пішов через річку по камінню. Може той бік буде гостинніший. За річкою, продираючись на стежку, сік ножем верболіз, стинав гілки, що заважали просто йти, — шукав кожеві застосування. А ніж гострий же, як бритва! Надибавши зразу за верболозом тиху ковбаньку, глянув у неї, мов у люстро. О, ніж мусить діяти! На нього дивилось чуже, заросле щетиною, почорніле обличчя. Боже мій! І мати б не впізнала. Тим то й доля його цурається. Голитись!

Примостившись на камені і перемагаючи біль у суглобах та у всьому тілі, він почав голитись. Може життя покращає. Дивився у воду, як у люстро, і шкріб ножем намочену щетину. Бере! Ліпше, аніж було голитись склом у в'язниці... Потім умився і глянув у „люстро". От, зовсім молодий юнак. Боже, скільки змін відтоді, як бачив себе востаннє голеним! Аж самому

стало себе шкода, шкода того безжурного, молодого, веселого обличчя, що колись зводило дівчат з розуму. Шкода молодости, шкода втраченого безповоротно того, що вже ніколи, ніколи не повернеться. З води дивилося суворе, металеве обличчя. Ще молоде, але... І ті прямовисні зморшки межи бровами, і крилаті брови, заломлені уперто... Великі очі горіли, мов у божевільного.

— „Та-ак, мандрівнику! З такою пикою тільки в нетрях і жити та живих і мертвих полохати. При таких літах і така у вас, прости Господи, мордяка! Як у Мефістофеля. Ну ж засмійся! Будь веселіший. Життя переміниться...“

Але життя не змінялось.

Довго ще йшов тайгою. Йому здавалось, що швидко йде, але насправді посувався, мов тінь, хитаючись. Аби не лежачи помирати. Ніж більше не ставав у пригоді. Ніяк не ставав. Спершу він стинав ним гілочки зніче-в'я, а потім засунув у піхви і не виймав. В руці не вистачало сили.

А над вечір сили зовсім покинули його. Край.

Ліг голічерева під височенними кедрами, тягуче-важко і глибоко зітхнув, ніби випустив дух, поклавши голову на корінь, і так лежав. Згодом витяг помалу ножа і поклав коло себе. По хвилі намацав і переклав ножа зручніше. Ще зітхнув глибоко-глибоко.

— „Так... Кінець...“

Думки плутались у голові, що була немов гарячим оливом наллята. „Який пак сьогодні день?... А, шостий... Ну, це ще здорово... Коняка б уже здохла... А якби я був конякою — було б ліпше?... Шостий... Так... Але Бог за шість день світ увесь сотворив... і ці нетрі теж... Атож...“ Чорна павза. І знову: — „Шостий день... Оце й є він — останній, уже зовсім останній день мого життя... А ще б трохи...“

Проте, це вже така собі, млява думка.

Не хотілось рухати ні рукою, ні ногою. Не хоті-

лось думати. Хотілось лежати й лежати. Вічність лежати так. І хай шумлять високі кедри. І нехай розповідають під синім небом хмаркам удень і зорям уночі, як один хоробрий і сміливий... І хай слухають вивірки... Як один хоробрий і сміливий п'ять разів переміг смерть, видерся з пащі дракона і, гнаний буйною радістю, доніс свою голову аж сюди, доганяючи щастя, а знайшов — смерть... Чужинець. Далекий-далекий чужинець. Чужак... Пробив нетрі грудьми і ліг тут, між корчами, доніс свою голову аж сюди, за кілька тисяч кілометрів, аж на край землі...

І дзенять кедри... Ні, то не кедри дзвенять, то золоте дитинство дзвонить дзвіночками в гаях, синіми волошками зоріє в полях, бризкає водою на Ворсклі... на Дніпрі... Ге-ен... І сміються, сміються дзвінкі дівочі голоси, і скачуть луни лугом, горою... Пахне терпкий-терпкий чебрець під бором...

Він лежить на гарячій печі і дивиться, як горить лямпадка і мерехтять образи під королівськими рушниками. А мати крутить веретено і снує тонюньку-тонюньку пісню:

„...Мати ж моя пава,
Тепер я пропала,
Що ти ж мене туди дала,
Де я й не бувала...
Мати ж моя вишня...
Мати ж моя вишня..."

Хтось у ньому непокірний і бунтівливий хоче підвести йому голову, але вона не підводиться. То її держить йому тутешній волохатий бог, лютий, скупий і ненажерливий; насідає на груди і не дає вже йому дихати...

А мати схилилась близенько-близенько...

Раптом—що це?! Він розплющує очі.—Стукіт?.. Постріл!

Він зводиться на руках. Млосно йому й наморочливо, але хтось непокірний у нім підводить його. В вухах дзвенить. Знову постріл! Постріл, як грім! І враз крик. Жахливий, нелюдський крик, дитячий чи дівочий:

—Грицьку!!!

Жахливий крик молодості, що її вхопила зубами смерть:

—Грицьку!!!

Він шпарко схоплюється на ноги. А, Боже мій! Мерщій!... Кидається чимдуж, точачись, плутаючись у бур'яні, поспішає, поспішає. Знову крик. Близько...

Напружуючи рештки сил, він виламується на галявину. Ось!...

Величезний чорний ведмідь, ставши на задні ноги, намагається схопити пащею людину, що, забившись у розколину межи камінням, люто відбивалася прикладом рушниці.

Ось він! Це він, волохатий, безжалісний і грізний бог нетрів. Ага!

Пожираючи потвору гарячковими очима і нічого не бачачи, як маніяк, пішов на неї всторч, гнаний п'яною жагою помсти. Ага!!! А рука намацувала ніж...

Ведмідь хапнув повітря, кинув свою жертву і, ревнувши, повернувся на нового ворога всією тушею, посунувся на нього білою плямою „нашийника“...

Людина в розколині тихо, по-дитячому, скрикнула... Ніж з диявольською силою пірнув у білу пляму, в самісіньку голянку і повернувся там упоперек.

Мандрівникови очі, тріюмфуючи, бачили лише, як чвіркнула на всі боки кров, заливаючи біле, і ще бачили (коротка блискавична мить), як тая людина вистрибнула з розколини, стрункá, в чуднім одягу звіролова, простоволоса, і кинулась до нього... Це останнє, що його погляд встиг побачити. Мить—і сили враз залишили його, в очах потемніло, і він повалився на землю під волохатою, чорною масою, що, як ніч, накрила його...

Тільки десь у підсвідомості ще якусь мить бриніло здалеку-здалеку:

„...Мати ж моя пава...
Мати ж моя вишня...“

І замовкло. Як іскра, заллята водою.

* * *

Місяць, що зійшов над хребтами лісистих кряжів, стояв, мов вогненний щит, низько прибитий до брами в нові краї, в невідомі світи. Він здавався живим—то яснів, то темнів, надимаючись. То обличчя! То обличчя великого духа—демона невідомого, несходимого „Далеко“. Воно то хмурніло, то ясніло і знову хмурніло, червоніючи,—з долин, з улоговин, з міжгірь, підіймались тумани і хвилями десь сходили вгору. Межи кряжами внизу вони лежали велитенськими намітками чи, як хвилі бавовни, чи як зігнаті вітром сніги...

Над „падями“, над проваллями, над „становиками“ безкраїми і покрученими, над тайною нетрів стояла імла, проснована тьмяним, червоним баговинням.

Зацокали підкови...

По голому кряжу, по становику, вигнались три вершники чередкою. І стали. Рушниці через плече. Витягнуті шиї. Ворушаться в сідлах. Маячать, як китайські тіні на тьмянім екрані.

— Батьку!—це дзвінкий, молодий голос.— Ну, як?..

— Добре...—це бас.—А підтягніть но попругу, злізьте котрий...

Двоє метнулися з коней... А в того третього щось упоперек сідла... Як давні запорожці десь на козацькій могилі, везучи бранця чи рятуючи товариша. Сідлані коні вимальовуються до дрібниць, прядуть вухами, пирскають і хапають губами бур'ян.

— Треба поспішати.

Це молодий, швидко підтягши попругу і дослухаючись до кладі, що впоперек сідла.

— Вже? Ну, з Богом, дітки.

— А ми не збились?

— Бог з тобою...

Двоє птицями вилетіли на коней. Враз всі зірвались з місця і поскакали чередкою. Гей би привиди чи гірські духи на тьмяному тлі. Проскакали, промигтіли рушницями, процокали підковами... і щезли.

Тиша зімкнулася знову. Напружена і зрадлива тиша нетрів.

Десь нагло розітнувся далекий рев. Лютий і страшний. І покотився, покотився. Урвався... Гавкнуло десь із другого боку, так само хижо і тужно... Закричав спросоння глухар... Зрадливі звуки, притаєні шелести... Через самий місяць шугнула нечутно сова. Тайга лише починала жити.

Місяць поблід і квапився вгору.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

РОДИНА ТИГРОЛОВІВ

Пісня виводила з небуття. Спершу була темрява, липка й волохата. Потім з'явився звук чи тонюсінький промінь, — він десь почався з нічого і наростав, наростав...

— „Ой, летять, летять три соколи
через сад —
Ге-ей... Ге-ей... Ге-ей..."

І теє „Гей", як мрійна хвиля, і підгонить її ніжний дівочий голос.

— „Зачепили ж вони кри-леч-ками
ви-но-град..."

І високо-високо, аж понад той виноград сягає мрійний дівочий голос, аж туди, де сонечко тріпотить промінням чи два соколи — два товариші летять.

Це, либонь, Наталка, його сестра, співає. Атож. Це вдома. А він лежить виснажений, поранений. Це ж під Жаботином, в тім Холоднім Яру... Як пак воно вийшло? Ага... Той пес рудий, недовірок партійний, кинув ґранату йому під ноги, він її підхопив і... Ха-ха!.. Їх було четверо... Як воно і його зачепило?.. Голова гуде, і йому ліньки розплющити очі.

А сестра, сестра його любая, жалібниця вірная, — Наталочка, — журиться. Але не журба в тім голосі... Ха-ха! Він знає, що то за сокіл там у неї, що зачепив крилечками виноград, і так зачепив, що й сниться, либонь, їй отой сокіл, отой Олекса-бузувір.

А дівочий, вередливий голос над ним:

— Грицьку! Чого ж ти не підпрягаєшся? Ну ж бо:

— „Цілувалися ми із тобою один раз“...

Йому смішно. Він — Грицько ж таки, а тепера Григорій — крадькома розплющує одне око. Насилу розплющив. А друге вже розплющилось само, швидко, і витріщилось здивовано...

Перед ним сиділа дівчина. Але не Наталка, не сестра. Зовсім не вона. Чужа якась дівчина. Але така ж хороша та бистроока, і з стрічкою над чолом, і юна, смаглява від сонця.

— Тату, тату! — це дівчина радісно. — Уже!.. Дивиться вже!.. Боже мій! Живий!

— От і добре, — це дебелий, спокійний голос. Батьківський. Такий сердечний, а гуде, як із барила, і жартома: — Що ж ти, синку? Упився мабуть, га? — Як у тумані підійшов. Кремезний, броватий, волохаті груди в пазусі. — Довго вихмеляєшся!...

А дівчина нишком киває комусь рукою:

— Грицьку! Ось іди поглянь, який він окатий. Тільки... Він, мабуть, не при умі, — диви, як лупає...

— Наталко, — це батько, — а піди лишень скажи матері, щоб чарку нам сюди. Козакові, либонь, душа до ребер присохла... Ану ж, коза!

В голові Григорієві паморочилось від явної галюцинації. Він покотив її по подушці вправо — глянув, вліво — глянув. Роздивився по хаті. У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані, кропило з васильків за Миколою Чудотворцем. Чорні страстяні хрести напалені на стелі... Він лежить на великому дерев'яному ліжкові, роздягнутий, накритий вовняною ковдрою чи киреєю... Пахне васильками... У вікно знадвору зазирає сонце. Мати в очіпку і в рясній, стародавній спідниці, посміхаючись, несе тарілки в двері... За нею бистроока дівчина виступає, мов горлиця... Біля вікна, тримаючи козацьке сідло й ушивальник, звівся і стоїть густобровий, кремезний парубок...

Григорій заплющує очі. Дівчина щось говорить, а йому зринає нагло... Що це? Той голос, той шалений, передсмертний крик мисливця, припертого ведмедем, — останнє враження, що він виніс із життя. Але ж то був чоловік, у штанях, у шкіряній, мисливській одязі... Так, то був чоловік, юнак...

Григорій розплющує очі — перед ним стоїть дівчина з червоною чарочкою і говорить насмішкувато:

— Грицьку! Кого ти сідлати збираєшся? Кидай та йди ось...

Парубок біля вікна, майнувши чубом, чіпляє сідло на гак, а батько:

— Поїдеш у Київ, Грицьку, та той... Іди лишень сідлай коні.

— Де це я?! — аж скрикнув Григорій, нагло зводячись.

— Заспокійся, ляж, Бог з тобою! — це матінка, це „стара", — поклала руку на голову і схилила йому її назад на подушку: — Лежи, лежи, серце Ач який, мов з хреста знятий... А ви! І не тю на вас, лоботряси! Добре, що сами, нівроку, як воли, а хлопцеві не до розмов.

Старий:

— Ото... Це хлопець із наших! Скільки я його потопотовк упоперек сідла, непритомного, при смерті, скільки днів тут зі смертю воює — і, диви, живий! Спасибі Богу, синку, що все добре. Тепер уже все добре. А то я хотів уже подвезти тебе до Києва — це ж тут недалечко, — там би ти вмер, і я так і не знав би, хто ти.

— Де це я? — прошепотів Григорій розгублено, злякався за свій розум.

— Та в нас же, в нас, дома, сину...

На стіні рясно карток — дівчата у вишиваних сорочках, у намисті, парубки в шапках і киреях.

— Який... Який це район?

— Та Київський же, — це дівчина. І так вона сказала те „Київський", проворкотіла, аж за серце взяла.

Григорій звівся, витріщивши очі, — в них і радість, і жах.

А батько:

— Може, ти тамтешній? Може, тобі краще б додому?...

— Ні-ні!... Злякався, відчув, як у нього мороз пішов поза спиною: — Ні-ні!... — В пам'яті зринула Лук'янівська в'язниця... Київське ОГПУ-НКВД... — Отак! Утікав, утікав і потрапив назад... Як же це?... Ні-ні! Він порива-ється йти: — Пустіть... Пустіть... Я не хочу... Я піду собі... То я так, то я навмисне...

Його силою вдержали. Тоді він швидко і покірно ліг, нацупив ковдру аж до носа, по тілу виступив піт.

—„Змилив!"

Стара перехристилась нишком і шепотіла з сльозою:

— Боже мій, Боже! Бідолашний, не сповні вже... Що теє лихо з людьми робить!..

— „Тікати! Тікати!" — поривається в нім усе, але він удає спокійного, байдужого:

— А далеко до міста?

Батько:

— Та ні! Це близько, верстов 400. Ми ж Київського району. А ти хіба звідки?

— „Сказати чи не сказати?"

— Я?... Теж... Київського району.

— Овва! А з села?

— Та з Трипілля ж...

— Боже мій! — аж скрикнула і сплеснула руками матінка. — Дитино моя! Та це ти не з того Київського! Це ж ти з України... Мати моя теж із Трипілля. Земляк. А Боже мій!...

І враз так ніби хто попустив страшне гальмо — чорна гора зсунулась... зсунулась... Стало легко і радісно, і дивно. Біля нього стояли рідні, близькі люди. На далекім, далекім краєчку землі, після всього жаху — близькі й рідні люди! Стурбовані за нього, упадають біля нього, як мати, як батько, як сестра і брат. І Київ ще тут є десь один. Григорій потер чоло і засміявся. А все-

редині йому гей би хлоп'я танцювало і било в долоні: „Жив! жив! житимеш!“ І хотілося сказати щось хороше-хороше.

— Мамо... — і затнувся, дивлячись на матір: — Дозвольте вас так називати, бо ви ж така... як і моя мати.

— Нічого, нічого, дитино, — заметушилась мати, витираючи нишком сльозу. А Григорієві вернувся його спокій, його мужність гартована, його давній гумор:

— Так, кажете, я дома, мамо?

— Дома, дома, синку.

— Чудесно... Привіт вам із Трипілля.

— Спасибі, синку, спасибі. А як там?.. Як воно там, на тій Україні? Чи давно звідти? І як це сюди?

Григорій засміявся.

— Ну, годі, годі, — втрутився господар. — Знайшли час до розмови. Видужувати треба. А ну лиш, вивірко (це до дочки)!...

Дівчина подала Григорієві червону чарочку.

— А бери, синку. Це таке зілля, що й мертвих підіймає. Стривай! Давай же й мені щось, дочко!

Дочка метнулась і принесла батькові таку ж чарочку, але вже білу.

— Це однакове, синку, тільки в тебе приготовлене для тебе, а в мене — звичайне, там його цілий туязь, і ми його з тобою вип'ємо десь, еге-ж.

— Що це ти, старий, розгомонівся. То все мовчиш, як пень, а це... Швидше вже! У хлопця рука заболіла. Пий, синку, та лягай, хай йому, цьому дідові...

— Стривай, бабо! Геройське діло не кожен зробить і за це, від'їжджаючи, я хочу для годиться випити... Грицьку! Коні готові?

Чорнявий, високий Грицько стояв поруч і з посмішкою дивився на нього.

— Готові, батьку.

— Добре. Ми поїдемо, а ти будеш лежати собі. Як тебе звати?

— Григорій.

— Чув? — це до сина. — Добре. Зовсім добре. Я б тебе й не питав, та таке, бач, діло трапилось... Нумо ж, сину! — Підніс руку. Цокнулись. — Будьмо!

Григорій пожартував:

— А завіщо ж пити?

— Пий...

Випив Григорій. Спирт, вогнений та чомусь гіркий-гіркий. По жилах потік вогонь. Випив дід, витер вуса, а тоді:

— Оце сину, за дочку, що ти її мені вирятував, і за тебе, що тебе вона вирятувала... Будь же здоров...

Григорій витрищів очі, переводячи їх то на одного, то на другого. — „За дочку, що врятував? За яку, де?“

Мати подала рибу на тарелі:

— Їж, їж, синку.

Риба тая біла та сита.

— Ну, а нам пора, — обізвався дід до сина, закусивши. Устав із-за столу, перехрестився. Надів шапку.

— Дивися ж мені, стара...

Простояв ще біля порога, подумав, подивився ще раз з-під волохатих брів на хворого і сказав:

— Ти тут вдома. Зрозумів? На багато верстов кругом тут тільки праліс та звірі, а людей нема. Чи втямки? Я ще не знаю, хто ти, але моя хата — твоя хата. Лежи ж собі. Такий закон тут. Наш закон. Навіть, коли б ти був не християнська душа, а якийсь гольд чи навіть кореєць, то й тоді цей закон по твоїй стороні. Будь же веселий і щасливий... Гайда!

Відтак вийшов із хати, за ним син.

Десь у дворі зацокали підковами коні. Заскавуліли радісно собаки.—„Нерпа! Заливай! А, вражі діти“, — добувався знадвору дідів голос. — „Вже, вже їдемо...“

Тупіт зірвався з місця, пройшов поза хатою і швидко затих, віддаляючись.

Григорій хотів розпитувати, він хотів про все до-

відатися, але міцна горілка і те зілля, що в ній, і риба та, що він з'їв — якась чудна та сита, — і всі ті нервові стусани, що пережив сьогодні, — все це його обтяжило, зробило млявим. Думки ще вовтузились, але важка втома, непереможний сон і спокій підступили і збороли його... По короткій боротьбі він здався. Змикаючи очі, бачив лиш, як дівчина ходила по хаті, мов пливла, ставна та горда і заразом насмішкувата...

* * *

Сонце залляло стіл і ткало золоті прошви на білій скатертині. На столі сиділо ведмежа і кумедно хапало себе передніми лапами за писок — ловило бджолу, що хоробро вилась навколо, намагалась на той писок сісти. Малий ласун, що вічно тикав свого носа у солодке, бо бабуня його мизила, мав тепер з того клопіт. Він сердився, бив у повітря лапою, а то так оперіщив себе по носі, що аж запирскав. А бджола дзизчала, вилась між сонячним промінням і не відступала, мов зачарована.

Дзичання теє, як звук срібної струни, проснувало осяяну сонцем тишу і наче бриніло в серці Григорієві. Він лежав, спершись на лікоть, і дивився просто себе. Чи довго він спав? Здається, вічність. Але тепер усе те страхіття, що пережив, як дивовижне маячіння, відійшло кудись у небуття. Почуття легкости володіло ним. Так, ніби нічого не було, і водночас сталося щось таке, чого він не міг збагнути. Так, як колись у дитинстві, і не так ніби... Ні тривог, ні турбот на душі, такий безмежний сонячний спокій.

Чудно йому. Глянув на себе — він у білій мережаній сорочці. Глянув просто себе — рясно на покутті купчаться святі, прибрані королівськими рушниками, та ще такими, які в його бабусі були, там, у Трипіллі. Там, звідки його вигнано. Там... на тій рідній, але, мабуть, навіки втраченій землі. Вщипнуло за серце, але й минулося враз.

Справжні королівські рушники на покутті! Різьблений мисник. Піч помальовано квітами, межи квітами — два голуби цілуються. Чи два соко́ли... Два соколи!

Стривай! Кого ж це він вирятував, яку дочку? Де? Коли? І як він взагалі сюди потрапив? Озирнувся: в хаті було порожньо. Біля печі стоять рогачі й кочерги, пахне свіжоспеченим хлібом. Все, як дома, тільки долівка не така — мощена з дощок і так вимита та вишкрябана, що аж мигтить. Та ще... Що це? Просто над ним, на білій стіні, висять дві рушниці. Одна — либонь англійський вінчестер, а друга — японський карабін. Під ними — набійниці, туго напхані патронами. А на третім цвяху висить ніж у піхвах. Його ніж! Дивно, його ніж в такому товаристві! Але раніш там висіла рушниця, бо стіна подряпана в тім місці, де малось бути „мушці". Це він знав, бо він був мисливець змалку. Аж тепер він звернув увагу, що межи вікнами по стінах поприбивані оленячі роги, а на них висять шапки та рушники.

Раптом у сінях зашаруділа хода. Григорій натягнув ковдру і прикинувся, що спить.

В хату щось увійшло. Підійшло до нього і нависло над ним. Чути, як дихає. Розплющив очі: над ним, витягнувшись, як вуж, і випнувши груди, перехилилась дівчина, чіпляла на стіну ще одну рушницю. І так витяглась, аж матерія тріщала на грудях. Йому запаморочилось у голові, і він заплющив очі, але не витерпів і знову розплющив, — дівчина глянула згори вниз.

— О, я тебе розбудила...

Відхилилась від стіни і стала, обсмикуючи блюзку на грудях. Так, ніби байдуже, але помітно зашарілась і, щоб відвести очі, спитала:

— Ну як, козаче?

Григорій посміхнувся:

— Гарна...

Дівчина насупилась, набурмосилась і від того ще

покращала. Яка вона хороша! Такої він, далебі, ще не бачив. Якесь дивне поєднання надзвичайної дівочої краси і суворости. Гнучка, як пантера, і така ж метка, мабудь, а строга, як царівна. Він дивився на дівчину і почував себе ніяково, як школяр. Їй найбільше вісімнадцять років, а таке сердите.

— Гарна, кажу, моя пригода. — мовив журливо, кліпаючи очима. — Так як же, чорнява, тебе звуть?

Дівчина зовсім почервоніла, але не відвела очей, дивилась з-під насуплених брів, наче націлялась з рушниці:

— А так... Звуть-звуть та й покличуть. А ти звідки такий-о?

— Який це „такий-о“?

Засміялась:

— Та такий... чудний... Звідки ти?

— Е, це так далеко, що ти й не зміряєш.

— Знаю. Що ти з України, це я знаю. Ба, більше: знаю навіть, що в тебе там є любка і що звуть її Наталка.

— Дурна, — бовкнув Григорій.

— Чого ж ти лаєшся?

— Що є Наталка, то правда, але то не „любка“, а сестра... А звідкіля ти все знаєш?

Дівчина зніяковіла:

— Ти б послухав, що ти молов тут п'ять днів, кидаючись, як божевільний. Думали, що ти й дуба даси. Скажи спасибі матері та батькові... Та ще братові, що тебе відходили... Коли б не вони, ніякі лікарі тебе б не врятували. А батько знають такі ліки. Та не зводься і не витріщай дуже очей, бо тобі ще не можна... От. Лежи і слухай, бо як знову таке трапиться...

— То що ж я молов?

— Боже мій! Аж страшно. І що то все і до чого?! Батько все бурчали, що нема попа тебе висповідати, може, кажуть, полегшало б, бо в тебе гріхів, мабуть!... І якісь карцери, і трибунали... І смертники... І розстріли...

І, — тут вона змінила тон на смутний, насмішкуватий: — „Наталочка любая...“

Григорій насупився?

— Дурниці. То я так. Колись багато книжок читав страшних.

Наталка дивилась на нього із зле прихованою недовірою, острахом і співчуттям:

— Ой, чи так воно?..

— Так...

Дівчина знизала плечима:

— Ну, якщо ти так багато начитався страшних книжок, то розкажеш мені колись. Це цікаво. Все страшне цікаве. Гаразд?

А очі дивляться примружено й насмішкувато. Вона не вірить, це ясно.

— Гаразд...

— Ти і в наш край загнався, — то теж, може, скажеш, що це так у книжках написано, а не насправді?..

Дівчина зігнала його на слизьке, але розповісти правду... Навіщо? По павзі, суплячись, стурбовано:

— Слухай... Наталко...

— Так, мене звуть Наталка, — посміхнулась дівчина.

— А по батькові?

— Денисівна. Але зви просто Наталкою, в нас не звикли.

— Добре. Може, скажеш і прізвище?

— В мене прізвище не цікаве для тебе. Старовинне. І, як кажуть русаки, „хохлацьке“.

— А все ж таки?

— Сірківна, — вимовила дівчина з гордістю. — Мій батько — Сірко, і дід — теж Сірко, і прадід. Всі Сірки. І тут уже їх розвелося долиха... А знаєш, що про тебе батько сказали?

— Ну?

— Ти щось хотів ще питати. Питай. Бо піду... — роздумала враз. І додала строго: — Ти вже їсти хочеш, ажи?

— Слухай, Наталко... (Завагався). Так... Я знаю, що ви всі думаєте про мене хто-зна й що. Але запевняю вас... Але слухай, що я скажу: що б ви не думали і як би не думали, я хочу лише сказати... що я чесна людина. От. Потім сама побачиш. Ну, як би це тобі сказати...

— Ніяк, — обрізала дівчина насмішкувато. — Знаєш, що батько сказали? Сказали, що відколи ти в цій хаті — вони відповідають за тебе... як за сина, от. І нічого не хочуть знати. Все. А батько в нас... Та от поживеш — побачиш. І Грицко теж. Ого!

І жартома:

— Бог тобі братіка дав, і ти не будеш шкодувати...

— Підожди. А кого то я вирятував? І де? Яку таку дочку? Що за нісенітниця? Чи не тебе? — пожартував Григорій. На серці йому було знову ясно і легко. — Чи не тебе?

— Мене.

— Ні, будем говорити серіозно. Ніколи в світі я тебе не бачив і не рятував, так що не мороч голови. І чого це ви, змовились, чи що? Я памятаю, — це було недавно... Я й не рятував, а так вийшло... Якийсь дивак розмахував прикладом рушниці у щілині... Але ж я не п'яний був і роздивився, що то був якийсь бузувір у штанях...

— Дівчина почервоніла. Супилась, супилась. А далі, як зарегочеться...

— Чого ти?

— Так, кажеш, бузувір? Ха-ха-ха! Чудне слово.

— Авжеж. На нього насідає сатана чорна та здоровенна, а він її товче прикладом...

Наталка раптом перемінила розмову:

— Ой! Ти ж глянь, що воно робить! А щоб тобі!...

Ведмежаті набридло сидіти на столі, воно переліз-ло на ослін, сп'ялось до стіни і почало „порядкувати": поздирало лапою, скільки дістало, всі фотографії і пробує рямці на зуб, лиже їх, пирскає, — не смачні! А далі

давай змітати їх додолу. Дівчина схопила ведмежа за карк і пошпурила геть. Ведмежа забилось у куток і заскімлило, мов дитина.

— Ах ти ж чортеня! Добре, що не потовкло. Шибеник ти такий!

— Цікаво, що то там за народ? То все ваш рід?

— Атож...

Подала всі жужмом і ще кілька зняла зі стіни. А заразом говорила до ведмежати.

— Заскімлило... Ах ти ж дурненьке! Ну, йди сюди! У, дурне маля!..

А ведмежа хлипало, мов дитина. Григорій тим часом розглядав фотоґрафії. Дівчина взяла ведмежа на руки, підсунула стільця до ліжка і сіла, посадивши ведмежа на коліна. Пестила його. Ведмежа притихло і цікаво пряло очима, пхало носа і собі до фотоґрафій.

Цікаві світлини. Дівчата у вишиваних сорочках та в намисті, у чоботях якихось чудних, хутрових. Ось дружки весільні. Молодиці—групами і по одній. А ось — ціла родина. Величезна родина! Діди, батьки, онуки й правнуки, — чоловіка з сорок. Цілий рід! Дід з бабою посередині, решта, згідно з родинним станом, розташувались обабіч і ззаду. Діти рядочками стояли обабіч діда й баби, у парадних кашкетиках і чобітках... І все це на тлі гір. Українська степова родина на гірському тлі. Як десь на Закарпатті. Чудне... Ось хлопці верхи — чоловіка з двадцять — цілий загін з рушницями через плечі, в папахах, оточені зграєю здоровенних гостровухих собак. Коли б не ці мисливські собаки, можна б подумати, що це козацький загін. А таки козацький, бо це ж у с у р і й с ь к і к о з а к и.

Ось окремі фотоґрафії, теж дореволюційні: козацькі осавули, хоружжі, отамани... В формі усурійських ти амурських козаків. Та все вусаті, з шаблюками, декотрі з медалями. Всі з лампасами... Це все давні світлини.

А ось нові... Інші вбрання, інший зміст... Але все такі ж расові обличчя. Одна... Друга... Дівчата, хлопці, чер-

воноармійці... А ось проста, але не зовсім звичайна світлина:

Сіється сніг. В дерев'яній клітці здоровенний тигр роззявив пащу, реве. Збоку стоять чотири мисливці, виструнчившись перед оком апарату, спіраючись на рушниці. Один старий мисливець і три молодих. Всі в чудній одязі — в шкіряних штанах, химерних, у шкіряних піджачках, підперезані набійницями. Три в шапочках, один — без. І той „без“ — Наталка! Так, Наталка! Стоїть, спершись на вінчестер, дивиться насмішкувато. Вуста міцно стулені, очі примружені, голова не покрита і на неї падають сніжинки...

Серце Григорієві чомусь застрибало, мов дурне. Він нишком глянув на Наталку — бавиться з ведмежам — і крадькома поклав світлину наспід. Ясно... А серце здуріло, чого й що? Ясно. Це ж той „безувір“, що кричав у розколині. Точна копія. Взявся пильно розглядати різних козаків та дівчат стародавніх. Наталка посадила ведмежа на ліжко.

— На, це ж твій дружок. І це ти його посиротив. Забавляй.

— Тобто як посиротив?

— Ти ж його мамку вбив.

— Хіба?... Так ото... А подібне, таке ж білогруде.

— Ото ж, ото... Чи ти придурюєшся чи справді тоді таки не вповні розуму був?

— Коли хочеш—твоя правда. Але хоч би я й уповні розуму був, то звідки мені знати було, що то його мамка? А ти б мені краще сама дещо розповіла. А головно— як я сюди потрапив?

— Дуже просто. От... — дівчина взяла ведмежа на руки і, пестючи його, розповіла все коротко:

— Були ми на Зміїній п а д і — солили солонці для пантовки... Ось скоро поїдемо пантувати і тоді взнаєш, що то таке... Це далеко звідси. От я й пішла якось од матра застрелити тетерку або рябка на юшку. Та й зай-

шла грець його-зна й куди. А пішла з дробовиком ще й усього два набої, така думка — встрелю поблизу десь яку пару та й назад. Навіть ножа не взяла з собою, як на лихо. Цього ніколи не бувало. А рябки, мов виздихали, —нема... І ось замість рябка я надибала ось це маля. Кумедне. Я за нього, а тут мамка. І вистарчило ж дурі хапати мале, але в гущавині не видко та ще й забула, що в малят неодмінно буває мамка. Я маля геть, а мамка таки до мене. Сказилась. А це з чорних, а чорні ті, коли здуріє, та, мов сатана, робиться. Утікати!... Ге, куди там! Я повернулась і ляснула в неї зопалу з дробовика, мов у горобця. Ну, й зовсім натворила біди. Сатана була б роздерла, коли б я не вскочила в розколину межи скель. Я її по лапах, по морді прикладом, я й ще раз стрелила, але вже хто-зна куди... А вона ж думає, що дитинча за мною, дереться... Я: – „Грицьку! Грицьку!“ Е, де там, далеко...

Вперше на віку я перелякалась: — смерть же... Смерть.

Аж тут щось, як не виломиться з кущів... Якийсь звір, бо на людину не схоже. Боже мій! Я думала — другий ведмідь. Волохате, чорне, очі, як у скаженого,— і всторч на ведмедя!... Я думала він голіруч... А як ведмідь навалився на нього, я ще дужче перелякалась, скочила та давай відтягати. Коли ведмідь мертвий... Одвернула трохи — а під ним хлопець, і теж мертвий... Обідраний, худий, аж чорний, і з ножиком. Ніщо не поламане, руки, ноги, голова — цілі, а мертвий...

Ну, потім ми забрали всіх — ведмежа (само прийшло до мами), мамину шкіру і тебе. Зразу думали одходити там, на Зміїній, але батько глянули, послухали (а вони тямущі!) „Е, – кажуть, — пропаде тут: гарячка. Додому мерщій, додому, бо пропаде“. А вдома є чим рятувати в них.

Цілу ніч їхали-летіли... А ти маячив та кричав всяку нісенітницю, та кликав матір і Наталку свою. Батько послухають, послухають: — „Це, кажуть, наш! Наш, ка-

жуть! Бо говорить по-нашому". І по конях... Ну і все. Отже тепер все знаєш...

— Тепер розумію...

— От. І ведмежа привезли... Тобі на забавку, — закінчила глузливо.

Посадила ведмежа на ліжко і швидко зібрала фотокартки.

— Стривай, — спинив Григорій. Він вибрав зісподу світлину з тигром і подав Наталці. — А це що таке?

— Як що? Це ми з кішкою, — промовила байдуже.

— А чого це ви з кішкою?

— Та піймали ж, та возили в Хабаровськ на базу здавати, так якісь диваки з газети та з кіна приходили здіймати. Апарат такий чудний...

Дійсно, тільки тепер Григорій звернув увагу, що світлина не така, як роблять звичайні фотографи, а оте, відоме всюди, „фотокіно".

— Як же це вам пощастило? І чого це ти тут?

Дівчина зневажливо випнула спідню губу. Пішла, зняла зі стіни ще кілька світлин і подала. Тигри... На інших по одному, а на одній аж два. В клітках. І мисливці. На деяких і Наталка теж. То вона стоїть в гурті, то поправляє на нозі лижву, то заслонилась од сонця рукою... А ось сама, — насупила брови і дивиться насмішкувато. Мисливець!

— Як же це вам пощастило? Та й карток же ви наробили з нього!

— Як з нього?

— Та з кішки ж.

Дівчина насупилась точнісінько так, як на картці, зневажливо, і пальцем по картках недбало:

— Оце торік піймали. Це позаторік і оце... А це ще позаторік... А це давніш — це батько з Миколою та з дядьками. Микола — брат, що загинув... А оце — давні... Якби їх усіх познімав, що ще батько з дядьками та з дідом половили, то й ліпити ніде було б. Це ж тільки кіш-

ки, а рисів та росомах!... І це не ми здіймали — ми собі здаємо на базу за умовою, — а це вже ті пани нас здіймають. Диво, бач! „Хохли“ тигрів живцем ловлять! — Перекривила уїдливо та зневажливо тих „панів“, тих, що звуть Наталку з її родом „хохлами“.

— І як же ви їх ловите? Стріляєте, а тоді вже?

— Навіщо? Стріляного нікому й дурно не треба, хіба що котайцям на мило. За битого база платить одну тисячу лиш, а за живого і щоб без найменшого ґанжу — 12—15 тисяч карбованців, та все крамом. Ми з того й живем. То який же дурень його стрілятиме, — треба живцем.

— І ото ти ловила його живцем? Таку сатану?

— А ловила.

— Тенетами б то?

— Та ні ж, руками...

— Сама?

— Ні, вчотирьох — з батьком, з Грицьком та з Миколою.

— І як?

— Піймали, як бачиш...

Григорій ніяк не міг приховати свого здивування перед неймовірним, але ж, далебі, незаперечним фактом. Отака-о дівчина і отакі-о діла!... Що вона правду говорить, це без сумніву, але це не містилось у голові. Або ж тут „кішки“ ці домашні, або тут люди незвичайні.

— Так як ви їх ловите?

— А от, може, поживеш тут, то побачиш. Може, батько візьмуть і тебе, то тоді я й подивлюся, який ти герой, і чи не покличеш ти на поміч... — І по хвилині журно:

— Торік брат загинув на такім ділі... Микола... Орел був.

— То навіщо ж ви їх чіпаєте, хай їм чорт?

— От... Ти, я бачу, таки герой. А як же ти думав?! І як же інакше?! Тут всюди однаково чигає смерть. На-

віть на печі. То ж виходь перший. „Бог не без милости, козак не без щастя“, — казав наш дідусь, а ми його онуки.

Ось вона, козача кров! І ось вона — найвищий вияв не тільки жінки, а й взагалі людини його крови. Така юна й квітуча, і така сувора, гартована і гонориста. Та він думав одне, милувався нею з дивним почуттям, а язик вимовляв інше, дражнив, либонь, як звик дражнити дівчат, та й охота погомоніти з цим дивом.

— А навіщо ж так важити життям? Ви б сіяли хліб, годували свиней, курчат. Адже сіють інші.

— А сіють... А сіяти — то не ризикувати хіба? Сіють, але з одного хліба не проживеш, то ж і ті, що сіють, мусять ще й промишляти. Ми ж хліба не сіємо, зовсім, лише овес та гречку для коней. Хліб вродить чи ні, а звіра в нетрях повно, навіть „свиней та курчат“. Ми так увесь вік промишляєм, бо так і вигідніше та й цікавіше, та ще тепер. Але кішок оцих тільки ми ловимо. Та ще там одні. Інші бояться.

— Я думаю!...

Григорій дивився на дівчину і думав трохи не з острахом, пригадавши ведмедя: — „Отак цю красу звір розметає десь нагло...“ Аж шкода було, а язик промовляв насмішкувато, як до малої:

— Десь тебе отака кішка зсість...

Дівчина, що до цього говорила щиро, враз насупилась, розгнівалась. Замкнула вуста і так глянула — стрельнула очима. Аж шпигнула наче. Чуйна збіса, як не знати що! Її образила ця мова „як до дитини“, тон зверхности. Це бо було горде створіння. Як той дикий кінь, що ладен забити на смерть того, хто посміє доторкнутись до нього рукою.

Насупилась. Але нічого не сказала. Чемність для неї така ж вродженна риса, як і краса. Мовчки взяла ведмежа і зсадила додолу. Потім зібрала світлини, а зби-

раючи, промовила по довгій павзі незадоволена з себе, ніби з каяттям:

— Отак... Я сьогодні набалакалась, аж язик мені спух з незвички. Ніколи так багато не говорила...

— А чи не пора вже обідати? — почулось з другої половини хати.

— Пора! Пора, мамо!

І суворість дівчині мов вітром здмухнуло. Безтурботна, моторна схопила картки.

— Давно пора!... Ой час і пора... Буде мене мати бити...

Приспівуючи насмішкувато, розвішала картки на стіні і подалась на другу половину, до „хатини".

По хвилі двері широко відчинились. Тримаючи перед собою табурет з наставленими тарілками і з незмінною червоною чарочкою, увійшла мати й поставила табурет перед ліжком.

— Їж на здоров'я, синку!

— Спасибі, мамо...

— Богу дякуватимеш. Видужуй лиш. Ось привезуть наші соли та поїдете на промисел. На тій Україні такого не бува, як у нас.

Зраділе ведмежа, вхопившись зубами за пілку спідниці, сіпало її з радісним бурчанням. Ластилось, як мала дитина, і теж просило їсти.

Бабуся його любила і мизила, як дитину.

* * *

Перед хатою цвітуть гвоздики. Насаджені дбайливою дівочою рукою, вони змагаються з пишними тубільними саранками, — червонимй, жовтими, фіялковими, що розбіглися ген скрізь по схилу до річки і аж у ліс і перегукуються пишними кольорами серед безлічі інших квітів в морі яскравої зелені, буйної і соковитої. Великими суцільними масивами рожевіє плакун. А з-за хати повиходили черемхи, — повтікали з тайги і стоять, як

дівчата, запишались, заквітчані. Стережуть невеличкий город і пасіку — десятків зо два вуликів.

Кругом хати снують бджоли, бо кругом хати квіти. Всюди квіти, на землі і вгорі. І всюди є діло для робучих, золотих працівничок, для цих сонячних комах. І над річкою он цвітуть черемхи, видивляються в бистру воду, слухають, як булькає вона по камінцях. Це там, унизу.

Перед хатою плай. Двір — не двір, — вибитий плай. Необгороджений ніяким тином і без ніяких воріт. Бо тут усе це двір і все це господа — всі ці нетрі, що розіллялись навколо ген до сизого високого пасма гір, яке обійшло здалеку хату дугою.

Стара, але дебела ще хата, рублена з доброго дерева, з різьбленим ґанком і такими ж наличниками коло вікон, крита ґонтом, стоїть на схилі сопки і дивиться всіма чотирма вікнами на річечку, що тече внизу, і далі — на синє бескеття Сіхоте-Аліня.

Праворуч — дебела комора з омшаником, повітка для коней, корівник, стіжок сіна, обгороджений латами, ще якісь будівлі. Ліворуч — город, теж обгороджений в одну лату, ще й глечик стирчить на ближчім стовпці. В городі картопля і соняшники, а просто над самою річечкою — якась комірчина: то лазня „по-чорному".

Оце і вся господа. І вона одна тут на великому просторі. До найближчого селища, що зветься Копитонівка і складається з кількох таких хат, понад 50 кілометрів. Григорій це вже знав, і це його тішило: небезпека від людей була тут найменша. А ці люди, що в них він жив, навіть охороняли його.

Дома тепер були він, мати й Наталка. А батько з Грицьком, як поїхали, то ось уже два тижні їздять.

Як сподівалась мати, вони мали прибути ще вчора, а як учора не було, — то, значить, сьогодні. Чекаючи їх, Григорій нікуди не ходив уже, а сидів з самого ранку на призьбі і виглядав. І хвилювався. Так, хвилювався, —

як то вони поставляться до нього? Може, вже не так як перше, коли він був хворий? Знічев'я бавився з ведмежам, спостерігав навколишній світ.

От зараз його увагою заволодів праник, підкидуваний засмаглою дівочою рукою там, над річкою; він то підлітав, то падав — ляпотів по кладці завзято та лунко. І бігли луни нетрями, ударялись об бескеття і озивались — ляпотіли на кілька голосів... І виходило — ніби перепел бив десь у пшеницях на зорі. Чудно.

То Наталка прала на річці. Запнута „кулинкою", орудувала на сонці над водою, як вправний спортсмен на вранішній руханці. Воркотіла якоїсь пісні, полоскала її в воді і прибивала праником до кладки. Періщила з усієї сили.

Дивна вона ця дівчина Наталка. Григорій чомусь тепер навіть боявся її, боявся при зустрічах дивитися їй в обличча. Вона ніби сердилася, коли він на неї „витріщав очі". Не знав тепер, як до неї приступитись, як з нею поводитись. І почувався, як хлоп'як. Смішно, але ж так. Сказати б, недоторкана панна? Ні! Дурна? Ні! Горда? Ні-ні! Вона навіть не розуміла, яка вона чарівна, безперечно, не розуміла. А от така, як ота рослина дивна, що ти її торкнеш рукою, а вона аж повернеться і напустить тонісіньких колючок у руку. І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! Уперше йому було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови. Так, як та дика коза, що боїться, щоб її не впіймали, і не дається навіть підступити. А, може, в неї така відраза до нього?

Тож найліпше совсім не звертати уваги. Нехай собі пере. Їй-бо, ото вона періщить праником так люто, бо думає, що-б'є по чиїхсь, може, й по його, нескромних очах, на неї „витріщених". Нехай собі пере. І нехай підпадьомкає праник. Чи то, може, не праник підпадьомкає, а то в його серці щось тьохкає, на тую дикунку дивлячись? Засміявшись з цієї химерної думки, Григорій

силоміць відвертає увагу від праника, затисненого в гнучкій дівочій руці. Ген за річкою на галявину вийшли табунцем дикі кози. Так, дикі кози. П'ятірко їх. Стали, збились докупи і, піднісши високо голови, слухають: де воно і що воно ляпотить? Потім зірвались з місця і пішли вистрибом, черідкою по високих травах, мелькаючи білими плямами на крижах. Зникли в лісі. Так ніби їх і не було.

— Ти б пішов погуляв де, синку, а то, мо', спочив би ліг. Не бійсь, нудьгуєш?

Це мати. Вона вже вдесяте, либонь, виходить на ґанок глянути туди, за річку, за зелене море галявини, куди простяглась стежка, — чи не їдуть? Вона порається біля печі і так виходить з підкасаними рукавами.

Заслонившись рукою від сонця, мати аж перехиляється через лонку і вже турбується. „Довго щось. Чи не трапилось чого?"

— Наталко-о!..

— Чого-о? — озвалась дівчина в тон.

— А йди но сюди.

— Кажіть я й так чую... Ось доперу...

— Як ти думаєш, що з нашими?

Дівчина протягла, кепкуючи:

— Ну-у... А що з нашими? Їдуть десь.

— Бо-зна... Таке ж тепер настало, Господи прости!

— Їдуть, їдуть мамо! — це Наталка весело, жартівливо, упевнено, ще й трішки кепкуючи з матері. — А не їдуть, то пішки йдуть, а коні за поводи ведуть, от і припізнились...

І сміялась безжурно. І почала лупити по тім сміху праником. Мати й собі засміялась.

— От така бач!... Сказано — нове насіння. Ще й кепкує з дурної матері... Тільки й розради моєї, синку, — мати зійшла з ґанку і сіла поруч Григорія на призьбі. Либонь, уже скінчила поратись по господі і тепер має час. Поправивши очіпок, поклала натруджені руки

на коліна і втопила очі в море зелені на полонині, що її звуть „паддю“, туди, де втекла стежечка.

— Ну, будемо виглядати, — промовила з доброю усмішкою.

У неї така ж усмішка, як і в дочки. Яка вона була, як була молодою? Авжеж, мабуть, така, як Наталка. Атож. Недарма бо в такім краю, забившись на кінець світа, та після всіх злигоднів, в тяжкому змаганні з цією дикою природою так збереглась. Їй понад п'ятдесят років, а вона виглядає ще молодо й бадьоро. І голос у неї такий, як у дочки, тільки не такий строгий, якийсь тепліший, ближчий. Такий, як у всіх матерів там, за дванадцять тисяч кілометрів звідси. Але не київський Григорій міг посперечатись з ким завгодно, що вона полтавка з кореня,— м'яко вимовляла „л“, як усі жінки на Полтавщині, щось середнє між „л“ і „ль“. Це така мила йому, зворушлива особливість мови полтавських жінок. Йому кортіло спитати, чи її мати або бабуся не з Зінькова, часом, або чи не з Лубень. А мати тимчасом дивилась за „падь“, посміхаючись ще й досі з доччиного жарту, з потіхи, з упевненості.

— Хороші в мене діти, синку...

А в голосі стільки гордости материньої...

— Я ввесь час дякую Богові за те, що послав мені таку втіху. І в кого вони вдалися? Ні тучі, ні грому не бояться. От хоч би й ця, — посміхнулась, кажучи про Наталку, — і в кого тільки вдалася? Їй би на коні, та на полозках, та з ґвинтівкою, та з собаками... І пре туди, куди й чоловік не насмілиться. Ніч, північ, чи мороз лютий, чи злива страхітна, — байдуже. Звели їй до відьми в зуби полізти — і полізе. Їй би треба хлопцем родитись (знов засміялась). Аби тільки дав Бог здоров'я та щастя, а то... Це бо страшний край, і страшне тут життя, як подумаєш. Ось був ще в мене син (посмутніла і тихенько зітхнула), Миколою звали... Царство йому небесне... Якби ти його був побачив, — що то за

сокіл був! Грицько от здоровий та красний, а то ще міцніший і кращий був. А сили було — як у діда покійного, у старого Сірка колись: підкову розгинав руками, граючись. І привітний, і безжурний, як оця ось... Він її вибавив і всього навчив, мабуть і сміливости тієї... Було споряджаються на промисел, — я про нього турбуюся— і се, і те, і „бережи себе, і будь обачний". А він сміється було та заспокоює:

— „Я вам, мамо, ведмедя живого на мотузку приведу..." І він ось їй то ведмежата, то рисята живі приносив. І велось йому добре. Сміливий та щасливий був. А от спіткало лихо. Подумаю — скрізь люди мруть, скрізь на людей чигає лихо, і на печі від долі не втечеш. Та материне серце таке вже... Твоя ж мати за тобою теж, мабуть, не абияк журиться...

Помовчала, а тоді знов:

— Не журися, синку. Вір у своє щастя! А воно в тебе є. О, я хоч і стара, й дурна, але дещо знаю. У сміливих щастя завжди є...

Григорієві хотілось враз по-дитячому обійняти її і поцілувати, так, як це, напевно, зробила б Наталка. І він ледве утримався від цього. А стара з непідробним, глибоким переконанням казала далі:

— В сміливих щастя завжди є!.. От хоч би й ми. Приїхали сюди... Боже! Яка страшна і дика пуща була! І нудьга смертельна. І лихо скрізь навколо, і злигодні, і смерть... Чужа-чужина... А бач, оббулися.., І дивись — зажили ж як потім! І пущі здолали, і край скорили, ще й залюднили. І звикли, полюбили. А нові діти народились — це вже їхня батьківщина тута, — то такі, ніби Бог знав, де їм доведеться жити, та й вдачу їм дав таку, як треба...

Григорій слухав з великою увагою, а як стара примовкла, спитав:

— Так ви пливли кругом світу?

— А пливли ж. З Одеси сіли... В якому пак? Ага,

в 1887 році, на весні... Скільки тієї води, Боже! І скільки тих країв та людей різних! Але я тобі не година про все розповісти. То нехай дід колись. Він хоч і не говіркий, та іноді й на нього находить балакучка. Тоді вже тільки слухай. Він бо старший за мене і тоді вже парубійком був, то й усе пам'ятає добре. Він тебе тут дечого навчить, а то, мабуть, ти вже занудився?

— Ні... Тут усе нове для мене і... чудне.

— Чудне?

— Так. Я от скільки днів дивлюсь на оцю хату вашу — і мені якось дивно. Всередині вона вибілена, ще й розмальована по-нашому, а зокола — вигляд сибірський або поліщуцький.

Мати засміялась:

— А так. Я сама, синку, довго не могла звикнути, не по-нашому це. Але ж це ми тільки тут так. А як жили в селі... Тепер це містечко, Києвом зветься... Так там, та й у всіх наших селах тутешніх, хати білені зокола, як на Україні. З нас за це всі тут сміялись, що от, мовляв, скільки лісу, а „хохли" хати з глини ліплять та білять. Ні, тут хати зовсім такі, як на Україні. А нераз і кращі, бо на дощанім помості і криті здебільша цинковою бляхою. Колись, до революції, здорово жили тут наші люди. Довго борюкались із злиднями, але ж потім і жили добре. Тут край працю любить та й винагороджує її щедро. Тут рай був, а не край як для робучого. І ліс, і золото, і риба, і земля хліб родить, і ягода всяка, і все — бери тільки. Лишень треба рук. А нарід наш робучий. То ми й жили колись! Ге, побачив би ти! І не в такій хаті. Ця хата була збудована для промислу. Мисливці наші виходили сюди на осінь та на зиму і тут отаборювались. І ми жили добре... А сім'я у нашого діда була велика... Ти такої не бачив! Понад п'ятдесят чоловіка сімейка! Синів сім мав, женив — не відділяв. Дочок заміж віддавав — на сторону не відпускав, зятів у прийми брав. Двір у нього був — не двір, „око-

номія". Нас, невісток, було сім, а дочок було вісім, то й зятів вісім, та малих у кожного! Разом — ціла зграя, і які хочеш завбільшки, такі й є. Чоловіків та парубків — громада. Сірків куток — то ціле село.

— Весело жилося. Коней мав старий Сірко — він їм ліку не знав, і корів, і свиней... Та, Боже мій!... Пасіка була вуликів з двісті... Трудилися щиро, то й мали. І те сказати — було що робити і де заробляти: хліб сіяли, промишляли звірину, ходили з хурами в Манджурію і в Китай, копали золото, ловили рибу, брали ягоди та кедрові горіхи, ловили звіря живцем, „пантували"... Ми хліба сірого, синку, не їли! І коли навіть недорід тут був, то ми мали борошно загряничне, японське або американське, і риж з Китаю, як золото, і крам різний... А які рушниці та всіляке начиння наші хлопці добували!... Жили ми тут ліпше, як дома. Це була наша друга Україна, нова Україна, синку, але щасливіша. І назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ, Чернигівка, Полтавка, Україна, Катеринославка, Переяславка тощо. Тут, де не поїдеш, — то з Києва виїдеш, а в Чернигівку приїдеш, з Чернигівки виїдеш — в Полтавку приїдеш, в Катеринославку, в Переяславку... По всім Усурі і по всьому Амуру, як дома... Але це там, де все люди наші осіли понад річками, де можна сіяти хліб. Жили! Жили ми, синку!... Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. І настало таке, що люди тільки за голови хапаються. Прийшла совєтська власть і все перевернула.

Перевелись люди, і звелось життя ні на що... Вже немає Сіркової держави, гай-гай... А ми плюнули на все та й перебрались сюди, щоб і не чути, і не бачити, та щоб по-своєму таки віку доживати. Це далеко. Сюди й ворон не часто залітає. По-тутешньому, то воно близько, якихсь п'ятьсот верстов... Але людей тут мало, і власть не так чіпляється. А раніш, як Сірко з синами

почав тут промишляти, то людей тут було ще менше. Де-не-де були тільки оті косоокі, манзи та ґольди, чи як їх... Та їх зовсім було мало. Отак, як гори перейдеш, — ото бачиш синіє, Хехцир зветься, — то буде Хабаровськ. Як ми приїхали, то там, казав дід, була тільки халабуда, а тепер великий город. А як отак перейдеш гори, на Терней вийдеш або на Ольгу, бухти такі, одна й друга. Там море. Там ми вперше на цю землю стали і до Усурі крізь нетрі пробивались. А як отак підеш кряжами та сопками — то місяць ітимеш, а з лісу не вийдеш. Нетрі та ріки, та гори, та марі... Оце вже років з десять, як оселились ми тут зовсім. Оця річечка зветься Підхоронок і впадає вона в річку Хор, а той в Амур... Отам з гір починаються і течуть річки в усіх напрямках — Бікин, Іман, Мухень і ще якісь, я вже й позабувала.

Григорій слухав лагідну, спокійну мову цієї жінки, цієї матері, і було йому дивно приємно. Аж наче кров швидше пульсувала, коли слухав цю матір: така вона, як і там, на Україні, і не така. Розборкана — он яка. Скільки тієї мужности простої, скільки тієї певности, може, неусвідомленої, а звичайної, стихійної. І скільки тієї гордости волелюбної, природньої, як оті могутні кряжі гір!

Тому в неї і Наталка така дика та горда.

— А за Україною ви й не скучаєте? Та ви її й не пам'ятаєте, мабуть?

— Чому ж? Пам'ятаю, але... Ти колись розкажеш, синку, як матимеш охоту, про тую Україну, як там живуть тепер. Дуже цікаво мені послухати. Я часто згадую своє дитинство і рідну землю. А надто, було, мати моя. Дуже вона тужила за рідною стороною та з того, мабуть, і померла. Все мріяла і просила, щоб її відвезли вмирати додому, на рідну землю, на кладовище до батьків. Іноді й на мене находить туга, особливо, як згадаю матір. Але я й цю землю люблю. Тут бо зросла,

тут віддалась, тут і діток породила, та в цій землі чотирьох і поховала. І матір, і батька поховала тут. Ні, від цієї землі вже не сила відірватись. Але й туди тягне. Як згадаю материні розмови, тії сади вишневі, тії степи широкі, ріки тихі, ночі ясні, зоряні і все, про що мати розповідала, та й сама бачила, хоч малою була... От я тут живу вік, а волошок тут не бачила. А там я з них та з барвінку, та з чорнобривців вінки на Купала плела. Нема їх тут. І васильків нема тут... Зберігся пучечок, з України завезений — якось нові переселенці подарували, — і пахнуть вони рідним краєм, тією Україною... Як напосядуть згадки про край той рідний, сонячний і тихий, — далебі, журба бере, так би й полетіла туди...

Григорієві серце стискалось. Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної, сонячної. Що садки вішневі повирубувані, ріки збаламучені, степи сльозами обпоєні, і небо ясне людям потемніло... Але він мовчав. Нехай. Нехай любить її такою, якою пам'ятає. А мати снувала думку далі:

— Отак, синку. Ти ще повернешся туди, дитино. Ти тут не маєш коріння. Та й не матимеш його тут... І час не той, і ти не такий.

Григорій дивувався, чого в них таке ставлення до нього. Він же їм нічого не говорив, вони про нього нічого не знають, лиш бачать, що не місцевий. Дивно було йому і з того, що його не розпитують, хто він і як у нетрі забився. Адже він міг бути якийсь злодюга, пройда. Правда, він щось говорив, хворіючи, але хіба тому можна вірити? Проте з їхнього співчуття до нього було знати, що вони про щось догадуються. Але з природної делікатности, як це часто трапляється у простих людей, не розпитують... Це його зворушувало, і за це він був вдячний їм.

Сонечко викотилось на обідній пруг і поливало жарячим приском землю. Було щонайменше 35 ступнів

спеки. Мати похопилась: пора обідати.

— Не дочекаємось ми їх сьогодні! Коли б хоч усе було гаразд.

— Їдуть, мамо! Їдуть, — раптом зааляpмувала Наталка дзвінко й радісно.

Мати приклала руку до очей і стала дивитись на стежку... Григорій аж схопився. Захвилювався. Вп'явся молодим зором геть за падь, на стежку. Але там було порожньо. Де вона їх бачить? Де їдуть? Так само марно напружувала зір мати.

— Чи ти не тю? Де ти бачиш? Хто їде?

— Та наші ж їдуть, мамо! Допоможіть но розвішати шмаття швиденько.

— Та́ де ти їх бачиш?

Наталка̀ сміялася, ідучи з оберемком білля і кладучи його на колоду під черемхами:

— Ще й не бачила, а вже знаю.

— Не дурій, дочко. І таке-е... Як це ти й не бачила, а вже знаєш?

— А от поживете в лісі з моє, то навчитесь...

І зареготалась:

— Ой, мамо, я думала не про те!

А мати:

— Чи ти не тю?! Оттакої! Мати вік звікувала в ліса і вже умре скоро в лісі ж таки, а вона: „Поживете з моє“...

А Наталка регочеться. — Та я, мамо, не про те... Ні, їй-бо, їдуть. А хочете знати, звідки я взнала? Сорока на хвості принесла... Заливай забрехав, да-а-ле-ко, і моє вухо й почуло. І тільки. За годину, а найбільше ві вони будуть тут...

І ніби на потвердження її слів, далеко на стежці, що перевалювала аж ген через голу, осяяну сонцем сопку, виметнулась манюнька комашинка... Собака! За нею друга, третя. Пробігли трохи вперед, а потім окрутнулись і, граючи, подались назад за сопку.

Григорій дивувався. Яке треба мати вухо, щоб за дві години ходу почути крізь нетрі собачий гавкіт, та ще й упізнати, що то „Заливай“, а не інший який. Вража дівчина, вона таки має підставу кепкувати.

Мати махнула рукою, засміявшись, і пішла швиденько до хати.

— Мені ніколи, дочко. Нехай он Грицько допоможе.

— Ну, то видайте йому верьовку. Але ж як він увірветься та й уб'ється з черемхи? — Але це вже без сміху, а насупивши брови.

Григорій пішов у сіни, взяв довжелезну верьовку, скручену у грубий сувій і, розв'язавши кінець, підійшов до товстої й високої черемхи.

— Високо тобі? — спитав.

— За вершечок.

Григорій прив'язав кінець не за вершечок, а все таки повище, для чого підтягся на руках од гілки до гілки. Потім узяв другий кінець і озирнувся, де прив'язати.

— Куди тобі? — спитав.

— За он ту сопку,— кивнула, не глядячи, у бік синіх гір.

Григорій потяг верьовку до комори. — „Вража дівчина!“ Верьовка була трохи покоротка, він її так потяг спересердя, що вона перервалась посередині.

— Ну... Таку верьовку і порвав... От іще! — І не знати, чи то вона глузувала, чи здивувалась. Бо верьовка таки була ніби ж дебела. А далі вже глузливо: — Це ж ти ще не обідав!... А що буде, як пообідаєш...

Григорій, зніяковівши, зв'язав верьовку посередин прив'язав до хлівця і, не оглядаючись, пішов собі.

— Куди ж ти тікаєш? Тобі мати наказали допомогати та й слухати старших. А проте, йди ліпше, я сама, а то ще порвеш що.

Григорій пішов до річки, зібрав на оберемок все шмаття, поскручуване в джгути, і, боячись, щоб не впало

що, приніс і поклав усе на колоду. Наталка навіть не глянула на нього. Байдуже собі і моторно розвішувала все на верьовці, на гіллі, на латах. Григорій подивився на неї скоса, посміхнувся і пішов собі до річки на брід...

По якімсь часі загавкали радісно собаки, женучи вистрибом через воду. Налетіли з шаленим гавкотом на Наталку і мало не збили її з ніг.

Двір виповнився галасом, дівочим сміхом, криком на подурілих собак. А вони, як шалені, закрутили дівчину, стрибали вище голови, намагаючись лизнути її в самі губи. А особливо той красень Заливай, якутський пес...

— Мамо, покличте ж їх, абощо, а то усе моє прання перепсують.

А собаки вже забачили Григорія коло води. Вони його зразу проминули були, а тепер, люто ревучи, вихорем накинулись на „чужого". Коли б не Наталка, то вони б його з'їли, мабуть. А так — зупинились, погарчали і кинулись знову до дівчини. А дівчина сміялась, гомоніла до собак:

— Не чіпайте його, бо руками вас порозриває...

А на стежці вже цокали підкови. Йшли черідкою коні, тяжко нав'ючені. П'ятеро коней.

Попереду дід. Не дід, а вусатий дідуган, дебелий, високий, червоновидий, волохаті груди випинаються з білої пазухи. На ногах ічаги, на голові пропотілий кашкет, ватяні штани на нім, дарма що така спека, при боці мисливський ніж, а коло сідла в переднього коня приторочена ґвинтівка.

Позаду Грицько. Високий, як батько, дебелий красень. Молодий — років 25. На ньому військовий, старенький френч. На ногах ічаги, на голові набакир кепка, а з-під неї буйний чуб кучерявиться. При боці — ніж, а за плечем новенький дробовик.

Обоє забачили Григорія, посміхаються.

—Ого, синку! Брикаємо вже? — зрадів старий Сірко,

бредучи через воду навпрост.—А ми тобі гостинця доп'яли!

І, перейшовши воду, старий став, широко розставив обійми. Григорія ніби невидимою силою підштовхнуло, як малого, але він витримав.

Урочисто обнялись, як батько з сином, за старим звичаєм і поцілувались.

Грицько просто подав кріпку руку. Привітно посміхався. Обидва вони були однакові зростом і однакові віком, і однакові вродою, як близнята. Два Грицьки. Аж Наталка замерехтіла очима, глядючи на них.

—Два ведмеді! Ось гляньте, мамо.

Та мати вже бачила й так: вийшла швиденько з хати назустріч.

— Подивимось, який ти стрілець, синку!.. На ось, це тобі, — і дід подав гостинець.

В руках у Григорія була новенька трьохлінійна гвинтівка.

А вже як розв'ючували коней гуртом, старий Сірко додав:

— І коня матимеш, синку... Оцього ось, гнідого...

— Ану лиш, стара, — обідати!

Та в „старої" вже все було готове.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

„ПЯТНУВАННЯ"

Другого дня зранку — чистили зброю. Весело лаштувалися в далеку дорогу, на промисел, виконуючи Сірків наказ.

„Як на промисел рушати то найперше — треба зброю в порядку мати".

То ж не в жарт готувалися до поважного діла, як на війну йдучи. Посідали на призьбі напроти сонечка' порозкладали причандалля перед собою на траві і — закипіла робота.

Кожен чистив свою. Наталка вінчестера. Старий Сірко теж вінчестера. Грець свою „Японку". А Григорій — трьохлінійку. Ґвинтівка була новесенька, але Григорій розібрав її до шрубика. Хотів перевірити, чи все в ній в порядку та й для вправи — чи не забув, як те все робиться.

Старий Сірко поглядав якийсь час збоку пильно — чи в добрі руки потрапила іграшка, а потім посміхнувся задоволено і почав розповідати межи ділом, як то він тую „іграшку" дістав.

—Ти, синку, не думай, що то так собі. Ти знаєш що то за ґвинтовка?

—Ну-ж?..

—То від самого, можно сказати, найбільшого генерала — від самого Блюхера ґвинтовка. Еге ж...

І розповів дід про те, як вони підписували оце контракт з ОКДВА на м'ясо оленяче, вепряче тощо. Як він зустрівся там з Блюхером і як той Блюхер, що з ним вони знались ще від громадянської війни, від тоді як би-

ли разом всю білу контрреволюцію та „япошків“, — отже той Блюхер, зрадівши несподіваній зустрічі з старим ветераном революції, подарував йому — ветеранові тобто — оцю ґвинтівку. Звелів якомусь великому начальникові принести її зі склепу на „гостинець від нього ветеранові революції та й знаменитому мисливцеві на цілий СССР!“ А, передаючи власноручно та урочисто гостинець, ще пак і рече:

—„Візьми! Та не підкачай. Даю в надійні руки цю геройську зброю“.

Дід заскалив око і враз весело зареготався чомусь. А по якімсь часі мовчанки закінчив:

— Вгадав, вражої мами!... Хороший він чоловік,їйбо. Свій чоловік той Блюхер.

Он як. Григорій не втерпів щоб і собі не засміятись, але з іншої причини. А може й з тії самої, що й дід. Власне, засміявся при думці — „Як часто само життя створює каламбури, такі, яких і не вигадаєш!... Дійсно, ґвинтівка це не проста і дійсно потрапила в надійні руки. Чи справдить же він надії“...

Він підіймав її вгору і дивився крізь люфу на сонце, дивився на блискучу спіраль всередині, офарблену в спектральні кольори. Клав на руку — чи добре збалянсована. Бавився, як іграшкою.

Наталка поглядала зкоса, закопиливши скептично губу. — „Хіба так з рушницею поводяться? Чого він заглядає в неї, як сорока в кістку?“ Сама вона орудувала з вінчестером, мов досвідчений вояк, — швидко розібрала до дрібничок, вправно все перевірила та вичистила, змазала... І вже збирала до купи.

Григорій перевірив ґвинтівку і дійшов висновку, що має добру рушницю. Добру тим, що була вона старого випуску, точно і чисто зроблена, і не була ще в ділі. От тільки не пристріляна ним. Але то ще буде час. А тим часом... Охота була побавити Наталку,—бач як задрала губу насмішкувато. Він возькався з закривкою і „ніяк не міг

дати їй ради". І так її тикав, і сюди завертав, — а вона все розпадалася, не трималася купи... Аж но Наталка почервоніла, далебі від сорому за нього.

Та старого не проведеш, — ворушив усміхнено вусом, мовляв — „дурій, дурій! Не бачу я..." Проте не втерпів і запитав:

— А чи ти ж стріляв коли, чи вмієш? Га?.. Чи вмієш?..

Григорій почухав голову: — Не пробував. Може й умію... Не святі ж горшки ліплять...

— І то правда.

Почистили і позбирали. Погримали трішки закривками. Потім перевірили набійниці, понабивали їх — кожен до своєї рушниці — боєвими патронами повні. Набійниці були добре приладовані проти дощу й роси, та й до щедрого полювання, — насаджувані на ремінь по чотири й по п'ять, вони вміщали велику кількість набоїв.

А як все вже було пороблено і прилаштовано до вимаршу хоч зараз, старий Сірко подивився з під долоні через падь та:

— А катни но, Грицю, он туди... — махнув рукою ген на той бік під синю сопку. — Та візьми крейду... Крейду не забудь!..

Гриць вже знав, про що йде. Метнувся до комори, а тоді скочив на буланого і подався через падь, туди, де ген під синьою сопкою, зіходячи на неї по сонячній галявині, стояли рядком старі високі кедри. Туди було щонайменше 600-т метрів. Там зіскочив з коня і став щось ворожити... По якімсь часі веселий примчав назад.

— Попятнуємо трохи, — пояснив Григорієві. — Не знаєш, що то таке? То наші стрілецькі вправи. В „пятно" стріляти, значить. В пляму. Попробуємо, а то може позабували.

— Е-е... — згадав щось старий. — Бач, а ще одно провірити! — Пішов до хати і виніс щось в новенькім чехлі. Подав Григорієві:

— А глянь но, синку, це Наталчине, але чи то щось путнє?..

В чехлі був цейсівський, семикратний, військовий бінокль. Григорій витіг його. — „І не вражий тобі дід! То ж не бінокля він хоче провірити.“ — Оглянув. Покрутив. Подивився за падь: — на кедрах було крейдою понамальовувано звірячі голови... Правий бік бінокля темнив.

— Добрий бінокль! Лише одна лінза попсована.

— А що то таке „лінза“? — це дід.

— Та оце ж скло. Ось подряпане, бачите?..

— Ото ж така в нього господиня...

Тут Наталка відібрала бінокля:

— Таке-е... Це зовсім добрий бінокль. Крутять...

— Авже ж. Тим то ти ним так добре й орудуєш.— Це Гриць. А дід:

— А глянь же та й скажи, що то там понамальовувано. Щось біліє, а не розберу.

Наталка приклала бінокля до очей, довго ворожила з ним, зосереджено. Знизувала плечима. А далі відняла його і глянула пильно так та:

— Тю! Та там роги понамальовувано! Оленячі голови!..

Всі зареготалися і сама Наталка теж. А Гриць по-батьківському:

—Бідна дитино! Аж упріла, видивляючись в ту мороку.

—Коли ж він неправильний...

—Я ж кажу... Давай лиш сюди, бо ти своїми очима тільки струмент портиш. — Дід відібрав бінокля і передав Григорієві. — А тепер заряджати. Ні, стривайте! Ти, синку, будеш дивитися, як ми будем мазати. А як щось цікаве вглядиш, — скажеш... Так ото біліють, значить, оленячі голови? Добре. По сезону...

—Ложись! — скомандував враз по-військовому.

Всі брикнули посеред двору на траві рядочком. І дід теж. Зліва крайня — Наталка. Потім Гриць. Потім дід.

А потім Григорій. Собаки теж полягали рядочком збоку, повисолоплювавши язики і нашорошивши вуха, — дивилися на людей, очікуючи.

—Заряджай! Стріляти по п'ять разів лише. Права оленяча голова — Наталчина. Потім — Грицева і так за порядком.

—Стріляємо всі разом, чи по черзі? — поцікавився Гриць.

—По черзі. Перша Наталка. Та не хапайтеся, вражої мами... Не псуйте куль.

—Авже ж, — вставила Наталка в тон. — Заб'ємо кедрину — кандьор буде. Починаю!.. — і глянувши зкоса на Григорія, що пильно націлився з бінокля на мішені, раз-по-раз вистрілила п'ять разів. Швидко.

—Тю-у!.. — зробив Гриць при кінці, імітуючи свист кулі. Собаки схопилися і кинулися вперед, але Наталка вклала їх назад криком. Вони лежали, дрижучи від нетерплячки. А Гриць:

— Пішли по молоко! Всі! От мазилка... Об'являю себе ударником і йду по сметану. Пішов!..

І так само раз-по-раз одстріляв своє. З тою ж швидкістю. Григорій дивився пильно в бінокль, але нічого не міг зауважити, лише після останнього пострілу щось бризнуло збоку на ялиці.

—Одбив, Грицю!

—Що?

—Гілку.

—Неправда, то ріг одлетів.

Старий хитав головою: —Що ви робите, дітки! Так по тім боці сопки так ваші кулі свистять, що там порозбігалося все живе й мертве.

А стара Сірчиха вийшла на ґанок і стояла, підпершись рукою підборіддя:

— Мати Божа!.. Подуріли!.. І що вони виробляють?! Як на війні, прости, Господи...

Після Гриця стріляв старий Сірко. Він добре вмос-

тився і, не кваплячись, випустив свої п'ять куль, після кожної примовляючи: — „пішла, мила!“

Наталка, що пильно дивилась, як стріляв батько, вкінці серіозно зауважила:

—Таке-е. Спортили ви дерево, тату! Воно б ще росло.

—Смійся, смійся. А воно, може, й не спортив, дочко.

Останній стріляв Григорій. До правди, — він хвилювався. Бував він на ріжних стрельбищах і не був новаком в стрілецькім ділі, на всякій зброї мисливській і не мисливській, як кажуть, „зуби ззів“. Мав навіть колись „ворошиловські значки“ і на всяких змаганнях стрілецьких пописувався знаменито. Але тут, на цім іспиті, на цім виїмковім змаганні, — хвилювався. І рушниця нова, не вивірена, і іспит складати треба незвичайний, змагатися з стрільцями, яких, далебі, ще не зустрічав у житті.

Коли б йому хтось колись запропонував змагатися з дівчиною в стрілецтві, — він посміявся б і взяв би те за злий жарт. Але тут бачив, що може бути побитий і то саме дівчиною. „А що як гвинтівка „мотає“, або забирає в бік? “Аж піт йому на долонях виступив. Ну-ж-ну...

Поставив рямку на „600“. Прицілився пробно. Раз... Вдруге...

Наталка серіозно: — „От, бач, як треба...“ Це власне і врятувало справу, наладувавши враз його, як тугий лук.

Раз-по-раз він вистрілив п'ять разів. Так же швидко, як перед тим Наталка і Гриць.

За останнім пострілом всі враз схопились—стрільці й собаки — і подалися стрімголов через падь. Старий Сірко ледве поспівав верхи. Наталка летіла попереду, перестрибуючи пеньки й колоди, як та дика коза. Спершу вона була за Грицем, але обдурила:

—Грицю-у! Постривай щось скажу!

Гриць загаявся і Наталка зі сміхом пролетіла мимо, а за нею Заливай, голосно гавкаючи.

—А тепер доганяй, ха-ха-ха!.. Не будь дурний!

Старий Сірко тюпав верхи на буланому:

—Бісової віри... Ну-ну, чисто тобі ґурани! — І сміявся задоволено. То є плем'я! Сіркове!

Наталка була вже біля кедрів. Перша. Обдивилася всіх „оленів", намальованих на товстих кедрах, і стояла, надувши губи та длубаючи пальцем в батьковій мішені.

—Я ж казала, тату, що ви спортили дерево. Гляньте...

В оленячій голові було п'ять дірочок, одна біля одної майже.

В наталчиній мішені — чотирі кулі лягли купкою посередині. П'ята ген вгорі влучила в ріг.

—„Все таки не пропала", — потішав батько. — „І ріг на щось здасться... Добре... Добре..." — А Гриць:

—Та то я його неправильно прималював. Ця куля пішла геть!

В Грицевій мішені п'ятої кулі взагалі не було, лише чотирі продірявили голову в ріжних місцях.

—Добре. Добре, — бубонів старий Сірко. — Казав,— не спішіть, бісової віри. Пропала куля.

Григорій здалеку поглядав на свою мішеню і йому душа втекла в п'яти. Жадної дірочки в мішені. Підійшли.

— Ого-го! — ляпнув Гриць рукою по плечіх Григорія — От це да, так да!

— То да! — похвалив старий Сірко. — Я ж так і знав...

В оленячій голові не було жадної дірочки. Зате над головою, пів ліктя вище, ніби хто жменею ткнув, — п'ятч куль лягли купкою. А з другого боку розвернуло стовбур геть чисто, повиривавши шматки.

— От хто справді спортив дерево!

— Знаменита ґвинтовочка, знаменита! Ач як довбе!.. Спасибі Блюхерові! — тішився старий Сірко — знающий стрілець. — Добрий з тебе цілок, синку! Що трохи вище взяло — то нічого, то рушниця забирає трішки вгору. Робитимеш поправку. Рушниця, як дівка, — треба до неї приноровитися. Призвичаїшся та як отак класти-

меш кулі — ніщо від тебе не втече. Я вже бачу. А ґвинтовочка — дай Бог здоровля тому Блюхерові.

Назад так само наввипередки. Але тепер „організовано“. Спершу вишикувалися в ряд і попросили старого бути за суддю. „Добре!“ Сірко об'їхав конем навколо змагунів, важно оглянув їх, а тоді став збоку, як генерал на параді; підняв руку і подав команду по-військовому:

— Біго-о-м... Марш! — і махнув рукою.

Змагуни зірвалися і пішли навзаводи. А за ними собаки...

Тепер Наталці не треба було вдаватися до хитрощів, — вона летіла тріумфально попереду. Григорій, що „теж колись був бігуном“, даремно намагався перегнати

Ні таки, вона бігає як коза.

А мати спостерігала все те з віконечка і сміялась:

— Подуріли!.. Зовсім подуріли разом з дідом. — Старій було весело дивитись на тих, що „подуріли“ та й стрибали по паді, як ґурани. — Що то є молодість! — І милувалась та тішилась з дочки, що вийшла переможцею.

На тому змагання — ця своєрідна Сіркова олімпіяда — не скінчилось. Повернувшись, стрільці почали виробляти ще ріжні стрілецькі „коники“. На те благословив сам Сірко сентенцією, мовляв, „гулять так гулять! Стрілець мусить стріляти. А начиння, хвала Богові, у Сірка ніколи не бракувало, — того й рід вийшов стрілецький. Анум лиш, наробім ще шелесту!..“

І вони наробили ще шелесту.

Показували по черзі тріки, розваги для.

Гриць стріляв гільзу, покладену на стовпець, — на 50 кроків стріляв її в денце з боєвого. Після пострілу гільза свірінчала десь.

Григорій, стрельнувши для проби кілька разів у стовпчик і звіривши остоточно рушницю, стріляв у підкинену бляшану баньку від пороху, набиту піском.

Та найцікавіший нумер демонструвала Наталка.

Вона „сікла локшину“, так називають мисливці цю оригінальну і трудну вправу.

Встромила свій мисливський ніж в пень лезом до себе. Підсунула пень до товстої підвалини коло комори. А тоді принесла з хати бердану, що стріляла кулями без обойонки, і, одмірявши 50 кроків, стріляла лежачи в лезо ножа. Вистрілила десять разів...

Обабіч ножа в підвалині було по 8-м половинок куль. Вони глибоко повлипали в дубову підвалину.

Це і називалось на мисливській мові „сікти локшину“.

Лише дві кулі вгрузли ціляком зліва.

Старий Сірко спостерігав, спостерігав все те та й собі не витримав. Став показувати, „як він колись стріляв, як був молодим“. Він вийняв з кишені кілька мідяних грошин — по три та по п'ять копійок, — і звелів Грицеві кидати їх по одній вгору... Згадав, як вони колись бавились (мисливці цеб то) за молоду. Було поз'їздяться на базу у Владивостоці здавати панти, та й давай дуріти, — накуплять горілки, боєначиння на цілий рік, повиходять за місто на сопку і там влаштують стрільбище, — стріляють по грошах в лет на могорич. Ось так...

Грець кидав у гору п'ятака, а старий Сірко бистро ловив його на мушку. Після пострілу п'ятак щезав. Лише чути було як він десь сюрчав після зудару з кулею.

То було весело. Регіт стояв на подвіррі, коли старий Сірко після кожного пострілу примовляв, зітхаючи:

— Ось так колись і я стріляв, як був молодим.

Ось так Сірки бавились собі знічев'я. Ні, відбували муштру на-весело перед тим як вирушити на довгий час в тайгу, в далеку дорогу, на суворий і тяжкий промисел.

Пятнували.

На те, мовляв старий Сірко, щоб око було метке, а рука тверда, а рушниця щоб була вірная.

Р О З Д І Л Ш О С Т И Й

В ПРАЛІСАХ СІХОТЕ-АЛІНЯ

На марші

День лише перепочили коні, і старий Сірко загадав збиратися в дорогу. На промисел, на пантування. Сам він тільки „погейкував“ та загадував, а все робилось якось само собою. Мати з Наталкою наготовляли всього, чого треба було. Збирали й пакували в мішки, торбинки і торбиночки — борошно, свічки, оселедці, хліб свіжий, цукор, кирпичний чай. Наливали в боклажки та в сулії олію, спирт, гас, мед... Клали, де треба, сірники, кресало, голки, нитки... Мати все приказувала Наталці:

— Ти ж дивись — те буде там, а те там...

— Добре, добре, мамо, — там розберем. А забудемо, де чай, то горіхом заваримо... Скільки того й діла!

Переглядали намет, вирізували онучі, ремонтували ічаги, одягу промислову... Чистили салдатські „манірки“, саперні лопати... До голки й нитки запакували ще й марлю, — навіщось то вона буде потрібна пантівникам.

Григорій теж мав їхати і, чим міг, допомагав. Старий Сірко, правда, бурчав:

— Та облиш, синку: то не чоловіцьке діло. На промислі — то вже так, а тут є кому...

Але Григорієві було приємно брати участь у загальному клопоті, в такому незвичайному готуванні. Збори, як у якусь довготривалу експедицію. Тут тобі і борошно, і цинки з набоями, і рушниці, і вухналі, і якісь „накомарники“, і сажанки, і сокира, й пилка-ножівка, і багато таких речей, що він їх уперше бачив і не розумів,

що воно й до чого, ходив разом з матір'ю то в погріб-ник, то в комору... Пересипали сіль, овес, борошно, наливали з великого дзбана спирт, цідили мед, розстеляли брезенти, перепорожнювали і знову наповнювали сакви. Різали шкіру...

За день усього наготували, а наступного дня уже мали й вирушити в дорогу.

На світанку, коли засіріло, коли ще тільки на світ почало благословитися, біля Сіркової хати в'ючили коні. В хаті блимав вогник. Четверо добрих коней — сірий, буланий, вороний і гнідий — пирскали коло ґанку і стояли слухняно звичні до такої операції. Їх спритно нав'ючували, пильнуючи, щоб було порівну.

А коли все було приторочено і припасовано, люди пішли снідати.

Випили по одній і по другій. — „Дай, Боже!" І мовчки, наполегливо їли, не марнуючи часу. Стара упадала коло них і журилась.

— Уже б ви й мене з собою брали абощо, як мені самій тут нудьгувати.

А Наталка (вона теж їхала):

— То їдьмо!

— Еге, „їдьмоб. А дома хто буде?...

— Чого це ти ", або, заквоктала? — обізвався старий Сірко. — Нудно їй. Нічого, понудьгуєш — ліпше нас шануватимеш, як приїдемо.

— Ніби я вас погано шаную... Наїдайтесь гарненько. А ти чого, Наталко? Їж, дитино. І ти, синку (до Григорія)... — Ти не дивися на них, їж добре... Там, як поїдете, цього вже не буде, там кат-зна-що їстимете. Таке, що його тут і собаки б не їли.

Грицько засміявся. А Григорій, щоб догодити матері, їв за трьох. Та й усі їли, нівроку. Стіл був застелений скатертиною і заставлений, як на Великдень... Пили наливку і їли оселедці з оцтом. Потім гарячий борщ, локшину з білими пирогами, сите м'ясо з картоплею.

Далі: пироги з рижем, з м'ясом, з квасолею. А на закуску солодке — мед і солодку брусничну...

Потім повставали, перехрестились до ікон і стали збиратись. Старий давав жінці „накази", при якій нагоді як їй треба повестись та що треба зробити вдома.

На відході посиділи урочисто хвилину, поскидавши шапки.

— Ну, з Богом!

Весело попрощалися з матір'ю.

Небо тільки трохи зарожевіло, як із Сіркового подвір'я рушив похід.

Попереду собаки вистрибом. Три здоровенні звірові пси. Потім два Грицьки з рушницями за плечима, обидва в добрих ічагах з закоченими вниз халявами (це поки не вступили в росу), в легкій, але добрій мисливській одязі. Потім двоє нав'ючених коней — сірий і вороний. Потім Наталка в „уніформі", подібній до літунського комбінезону, зробленій з „чортової шкіри", але з непокритою головою: вона несе свою шкіряну „динамівку" в руці. Потім ще двоє коней — буланий і гнідий. Всі йдуть черідкою.

А позаду старий Сірко, йде, підпираючись „сажанками", як костуром. Він, як і всі, в ічагах. На нім засмальцьовані ватяні штани, така ж старенька куцина, а на голові — той самий старомодний кашкет, що йому, мабуть, стільки літ, скільки й самому Сіркові.

Перейшовши річку, повернули на схід і пішли нагору вузенькою стежечкою, підіймаючись помалу навскіс схилами на Сіхоте-Алінь.

А на ґанку стояла Сірчиха і нишком христила їх. Провожала очима, поки видно було...

Перед тим, як пірнути в нетрі, Наталка обернулась і помахала здалеку уже невидній матирі рукою.

В повітрі було свіжо, навіть холоднувато, як узагалі в цих місцевостях улітку. Над падду, над річкою, що вилась внизу, і в ущелинах гір ворушились тумани, пі-

діймаючись помалу-помалу, ніби спросоння.

Небо, заставлене химерними мурами Сіхоте-Аліня, рожевіло.

— Буде ясний, гарячий день, — обізвавсь Грицько. Але на це ніхто не відгукнувся.

Хилило на сон. А в кущах десь прокинулась і, либонь, перемерзши, намагалась зігрітись мрійноголоса пташка. Віщувала ранок. Співала якось чудно — не то зяблик, не то соловей. Невидима, перелітала десь межи кущами слідом — провожала. Григорієві спало на думку подібне — з дитинства знане: ...ідеш степами, а дзвінка жовтобрюшка перелітає поруч з билини на билину, гойдається на верхівках кашки або полиню і дзвонить: „Тінь-тінь-тінь-тінь-ті-інь!“

І це точнісінько так. Григорій посміхнувся на згадку.

А пташка супроводила їх одиноко в мертвій, прохолодній тиші, все повторюючи свій нескладний, але мельодійний, ніжний мотив. І бадьорий такий, задерикуватий. Ніби бажала успіху, приказувала щось, навчала.

— Це, щоб ти знав, тутешній соловей, — пояснив Грицько, ідучи попереду. — А знаєш, що вона співає? Ось слухай: „Чи пить? Чи не не пить? Чи так погулять?“...

Григорій засміявся:

— А й справді!

Пташка ж, ніби глузуючи з Грицька, повторила те саме зовсім близько: „Чи пить? Чи не пить? Чи так погулять?..“ Тільки ніжно, мельодійно, а останніх два слова виспівувала одним духом і на додаток наче аж клацала срібним язичком, ставлячи знак запитання.

Обабіч стежки росло багато квітів, подібних до рож, коли листки і квіти останньої зменшити вдесятеро, а стебло так лишити. Вони знайомі Григорієві з перших днів його мандрів, але він тільки недавно узнав, що звались вони „кипрей“ і що вони найкращий медонос, мабуть, у цілому світі. І знав він також і те, що є тут безлісні сопки, укриті лише цими квітами, як степ пшеницею, і що

туди всі вивозять пасіки здалеку, за сотні кілометрів.

Собаки то бігли попереду стежкою, то спинялись і ждали хлопців та коней, стрибали коло Наталки та коло діда. Тоді знову виганялись наперед. Гостровухі, широкогруді і страшні на вигляд, як вовки. Два сірої масти з рудими остинками, а одна руда з чорним загривком. Хвости у всіх, мов поліняки.

— Ти тямиш щось у собаках? — спитав Грицько, коли собаки знов вибігли і почали гасати по плаю, перекидатись, хапаючи жартома одна одну страшними пащами.

— В путніх дещо тямлю.

— В яких це путніх?

— Ну, в мисливських. У вижлах, у хортах...

Грицько посміхнувся:

— Тих я не знаю. А от таких, як це, ти бачив?

— Ні. Це якісь страховища — арештантів водити.

— Так от знай, що цим псам і ціни немає. Перше — таких собак, як оці, то, мабуть, і в цілім краї немає. Мисливці, звичайно, мають псів, а особливо ґольди, тунгуси та якути — там на них навіть їздять і, мабуть би, й орали, якби вміли та було де хліборобити, — але таких, як оце, немає ніде. Оті два сірі — Заливай та Рушай — то якутські лайки. А оцей рудий—це Нерпа — ґольдячка. лайка теж... Але не в тім сила, а в тім, що це звірові собаки. Вони тобі візьмуть гуртом вепря за „штани“ і триматимуть, поки ти прийдеш і доріжеш його ножем. Та й ще не в тім сила, звірових собак знов таки не бракує. А от ціна оцим головне в тім, що вони тигрятники. Взагалі, як правило, немає в світі собаки, що б від одного духу тигрячого не кидалася з скавулінням під ноги людині, від жаху. А ці — навпаки. Вони, мабуть би, й диявола задавили. Батько їх з цуценят вимуштрував. От у цім їхня й ціна.

— Без них ми — ніщо. А з ними хоч до дідька в зуби! А розумні стерви! Ти ж глянь — вони розуміють, що це ми про них говоримо, ач як скиряться. — Заливай! —

покликав Грицько, і страшний широкогрудий якут підбіг, зазираючи в очі. Усе в нього, як у німецької вівчарки, але на масивних лапах, груди, як у вепра, а очі іскряться й мерехтять, повні буйної сили, безоглядної сміливости і вірности. Грицько поплескав його по страхітній морді.

— Це Наталчин дружок!

При слові „Наталка“ пес зупинився і пропустив хлопців, очікуючи господиню.

— За неї він задавить усякого, як кошеня. Я раз хотів її одлупити, а вона крикнула: „Чужий!“ — то було! І ти скажи, яка твар!... Колись його підідрав вепр. Ти бачиш одна нога в нього трохи крива, — переломлена була, і черево було розпороте. Батько махнули вже рукою. Але Наталка виходила. Бабралась із ним та панькалась, як із людиною, — от він і звик до неї. І кажу тобі — він, доки й живий, цього не забуде. Багацько було охочих його купити. Давали по п'ятнадцять тисяч, та батько й слухати не хочуть. Правда, якось вони ніби то здумали були його продати: кривий, кажуть, і сякий, і такий. Тільки ж батька іноді не розбереш — жартують вони чи насправді кажуть. Боже, що то було! Наталка каже: — „Віддавайте й мене на придачу“.

Заливай вибіг наперед. На гострі вуха йому був надітий Наталчин „динамівський“ шолом, застебнутий під підборіддям. Пес виступав поважно та гордо.

— От. Починаються штуки. Але це жарт. А то пошле його з тайги додому і він однесе, що треба, а звідтам принесе, що дадуть. І ніколи не бувало, щоб загубив або хто відняв. А Наталчиної речі нікому, особливо з чужих, не дозволить узяти...

— А вчили його на тигра як! Наталка було покладе під тигрячу шкіру свій черевик або хустку, тільки щоб не бачив, а тоді: — „Ой, Боже мій! Заливай! Рятуй! Шукай!...“ Страшно було на нього дивитися. А з тієї шкіри клоччя летить на всі боки. Чудасія. Ті теж добре вивче-

ні, але цей у них — ватаг, без нього вони, як москалі без генерала.

Нетрі дедалі густішали. Стежка вже йшла густющими та височенними травами, бур'янами, крізь непрохідні стіни віття та ліян. Буйна роса лллялась на одіж і на голови, мов хто хлюпав крізь решето.

Поки видряпались на перевал, були всі мокрі, як хлюща. Хлопці підождали решту. Сонце сліпуче било в очі, виринаючи з-за далеких сизих гребенястих пасом. Розмальовувало стрімке бескеття і всю дивну панораму різноманітними фарбами, як геніяльний маляр. Григорієві перехоплювало дух від подиву. По нетрях реготали вивірки десь на вершечках кедрів, зустрічаючи сонце, і сміхотливі луни стрибали наввипередки по урвищах, по нетрях, гуляли в палички-стукалочки.

У Наталки голова була мокра, на носі і на віях мерехтіли росинки, а в очах мерехтіли сонячні, щасливі іскорки; стояла і дивилась на сонце, а обличчя рожевіло, цвіло, як рожа, таке ж дивне і таке ж незаймане, як ці нетрі й сонце, вивірки й радісні луни...

— Ну що, може перепочинемо? — запропонував Грицько, дивлячись, як із ічага з дірочки чвіркала вода.

— Ні, вже як купатись, то купатись, — сказав старий Сірко.—Поки нема п а у т а, будемо йти, путь далека.

Стежечка розходилась на два боки.

— Беріть ліворуч! — звелів старий.

— Ага, це на Голубу...—зрадів Грицько, повернувши наліво. Ішов знову попереду і пояснив: — Голуба — то така падь, долина одна, ми її звемо Голуба. Далеченько. Там наші найкращі солонці. Там найліпше пантувати.

—Ти ліпше поясни, що то таке „солонці" і з чим його їдять, — попросив Григорій.

—А ти хіба не знаєш? — щиро здивувався Грицько. —А хоча правда... Ну, солонці — то така солона земля, а її так і їдять без нічого. Ізюбрі їдять.

—А що таке ізюбрі?

—Та ізюбрі ж... ті, що на них панти.

—А що таке панти?..

Грицько засміявся недовірливо...

Стежка йшла становиком, тут було вільніше, просторіше, не було такої буйної трави і не так густо дерев та кущів. Було добре видно обабіч залляті сонцем галявини. Йти було легко. Два Грицьки, як і раніше, попереду; на чистих місцях ішли поруч...

—Та ти не смійся. І не дивуйся так. Бачиш, я на своїм віку полював качок, гусей, зайців, вовків, лисиць, кроншнепів, валюшнів і дудаків, але...

—А що то таке — валюшні та дудаки? І оті як їх — кроншни чи що?

— Ну от бач, — засміявся й собі Григогій. — Ото ж не кепкуй, а розповідай мені все до ладу, що б я знав.

—Добре. Солонці — це такі місця на г а р я х та м а р я х... Ну гарі — це вигорілі нетрі, а м а р і — багна, по-вашому, тільки гірські. От часто проходять в нетрях пожежі і вигоряють величезні клини, іноді на сто верстов... Ото ж на марях та біля них на схилах сопок часто буває природна солона земля — це й є солонець. Ото ж звір-ізюбр, та й коза, та й сохаті люблять ту землю їсти, особливо тоді, коли в них ростуть нові роги, що звуться п а н т и. І найбільше ходять ізюбрі на ті солонці, що на гарях, бо там просторіше і безпечніше — видно все навколо. І ходять тільки вночі і то влітку, саме тоді, як тії панти ростуть. Ну, панти ці дуже цінні, тільки ж панти ізюбрині... Або плямистого оленя. Та плямистого оленя вже майже немає. А ізюбр — це не плямистий олень, лише рудувато-сірий. Їх тут ще дуже багато, а вигляд має він... Та от побачиш сам.

—І все таки я й не розшолопав, що то таке панти?

—От їй-бо! Ну, ось... Ізюбр — самець щороку змінює роги. В лютому — березні збиває геть старі і стає безрогий, а за літо виростають нові і вже осені на час

„реву“ або парування у нього знову великі, красиві роги. Тоді самці б'ються за самиць. Поки роги молоді і ще м'які, вони мають у собі якусь велику силу, як ліки проти усіх хвороб. Дуже добре на цьому знаються китайці. Туди, в Китай, їх і збувають за золото, ці роги молоді. Це й є панти. Ними й цінний ізюбр. І стріляти ізюбрів абияк тепер заборонено. Ні на м'ясо, ні на шкіру, тільки на панти і то оце лише один місяць. Та й не кожному можна пантувати, а лише хто вміє це робити та має дозвіл. Раніше, — розповідають батько, — стріляли цього звіра всі, хто здумав, коли здумав і як умів. Перепсували силу. Але ж і було його! Ну, тепер уторопав?... Бачиш, так просто цього всього на розповіси, щоб було ясно. Потроху сам побачиш і все узнаєш.

— Стривай! Ти кажеш, що солонці — то природна солона земля. А мати та й Наталка казали, що ви їх солите...

— Авжеж. Земля виснажується ж. Був це, скажемо, прекрасний солонець, що його добре знали і відвідували звірі, ще й до того ж добре припасований і зручний для пантівки. Бо новий солонець хоч і знайдеш та пантувати на ньому скоро не будеш... Бач, пантувати — це значить стріляти ізюбрів ради пантів, але лише самців, бо в жінок та в дівчат роги не ростуть... Ото ж, щоб було зручно, треба на новім солонці навести свій лад, пристосувати його. Будують добре заличковану халупу, щоб у ній сидіти, виглядати і звідти стріляти. А що пантують лише вночі, то треба, щоб халупа була десь дуже близько. Але ізюбр такий хитрий звір, що його трудно одурити. Оце заличкуєш наче й добре ту халупу, а він все одно і близько спочатку не підійде. І так рік, а то й два, аж поки не звикне, поки тая халупа не викликатиме вже ніякої підозри. Тож найкраще як є старі, „безпечні“ солонці. А щоб звір ходив завжди, їх підсолюють. Сю весну ми завезли на одну тільки Голубу пів тонни соли... І посолили... Ну, тепер ясно?

— Ясно.

— Бо воно таке, що не зразу його й зрозумієш. Ми тут звикли, повиростали, і все нам здається таким звичайним і простим, а тобі, мабуть, тут багато чого не втямки. Та я й сам іноді дивуюсь... От, скажемо, мар... Вода ж тече згори вниз, а от маєш: високо в сопках — і багно. Та яке багно! Буває по двадцять верстов завдовшки і таке, прости Господи, що не знавши, як шурхнеш, то вже назад до віку не вилізеш... Раз ціла експедиція загинула, — загналася вночі на мар... Лихий їх поніс! А от чого вона буває?..

Тут уже Григорій почав роз'яснювати здивованому Грицькові, чому буває така мар. Про вічну мерзлину та інші чинники, що спричинюють це химерне явище... Грицько слухав, дивувався і ніяковів:

— От, бач. То ти мене, виходить, дуриш, — сам знаєш, а розпитуєш.

— Ні, ти ж сам сказав, що мені багато чого не втямки. І таки не втямки, мов китайська грамота.

Так хлопці йшли і гомоніли собі. Григорій про все розпитував, а Грицько охоче розповідав, виказуючи величезну, своєрідну обізнаність мисливця і натураліста в усіх питаннях: топографії, географії, рістні й звірні, техніки мисливської і рибальства, стрілецької справи і траперства. Це – дитя нетрів. І він, далебі, і сам не знав, як би він почував себе десь в інших умовах.

Досі його єдиним другом і супутником (поминувши батька) була лише Наталка. Але з нею вони мало розмовляли, — ні про що, все було однаково відоме, разом переживане. А там, де потрібна була мова, там обходились кількома короткими словами.

Наталка йшла на кільканадцять ступнів позаду в інтервалі межи кіньми, бачила, як хлопці жваво та весело розмовляли, розрізняла чуйним вухом обидва голоси, ловила сміх і окремі слова, але до них не підходила.

Сонце почало припікати. В гущавині ще стояла прохолода, а як переходили голі плаї — сонце засипало га-

рячим приском, палило. В нетрах стояла тиша, як у церкві. Де-не-де стукне клюй-дерево або перелетить сойка чи якась менша пташка. Але пташок у лісі мало. І ніби доповнюючи цю нестачу, раз перелетіла якась звіринка з дерева на дерево. Зірвалась з високої ялинки і, розчепіривши, мов кажан, пішла — пішла вниз, вниз, а потім з розгону вигналась вгору і вчепилась за стовбур осики, подряпалась швидко вгору.

— Що то Грицьку?

— Та летяга ж. Білка така летюча, середня сестра між вивіркою та бурундуком.

А раз Григорій бачив, як на осяяній сонцем галявині, межи деревами по буйній і росяній траві гуляли високі граційні тварини. Поглядали на похід і не полохались. Аж чудно, ніби в зоопарку.

— Глянь! Що то?

— Та козулі ж...

— Такі високі?!

— А хіба ще й низькі бувають?

— Плохі які... Чи дурні якісь...

Грицько засміявся:

— Плохі і дурні, кажеш? Спробував би ти їх побачити в осени або зимою! Зараз вони розкошують, ніхто їх влітку не полохає, а в цих же місцях то й зимою не часто, от і не бояться.

А козулі й собі дивились на химерні тварини — що воно такі? Потім, не кваплячись, пішли уповільненими стрибками і зникли.

— Тут їх до лиха. Та й іншої тварі тут до ката, от тільки не вглядиш їх просто. Козулі ще сяк-так, особливо котрі неполохані. А от інші — обережні та чуйні збіса. Вони нас бачать, а ми їх ні. От десь стирчить собі сук і стирчить. І годину дивись, а він собі стирчить і не ворушиться. Сук — і все. А воно — роги сохатині або ізюбрині, а сама звірина — стоїть, стерво, за пнями або за колодами і визирає одним оком. І щезне, мов тінь, не вгля-

диш, де й коли. Ге, треба терпіння, та хисту, та й відваги, щоб тут щось заполювати.

У повітрі десь почало дзижчати, що далі, то більше. Назустріч полетіли комахи, подібні до ґедзя, тільки сизі. Григорій оглянувся — над кіньми вони, комахи тії, вились уже, як бджоли, і то звідти чути таке гудіння. Наталка ламала клечання і обвішувала ним коні.

— Паут пішов, — сказав Грицько з досадою. — От іще зараза, скажи ти! Не дає животині ходу вдень. Це лихо. Це чума. І для всієї тварі в лісі. А до зупинки ще ж далеко, до джерела.

Починається війна. Хлопці зупинились і почекали на коні.

Коні шалено хвиськали хвостами, били ногами, ширськали, мотали головами. Собаки ляпотіли вухами, люто клацали зубами. А паут вився хмарами, так, ніби хтось рій випустив з вулика, і він хоче отут сісти. Комахи хоробро нападали на коней та собак, з льоту падали на них і впиналися в шкіру, — вмить налипали купами... А людей не чіпали.

— Тобі — буланий, мені — чорний! — скомандував Грицько.

І вони йшли й воювали з паутом. Бігали навколо коней... Де вдарить рукою, там пляма крови відразу з розчавлених кровосмоків. Тут вдарить, там уже інша, ще більша купа насідала... Дійсно, як кара Божа! І таке стерво — не встигло сісти, жигнуло — і вже нажлуктилось. Не допомагає ні клечання, ніщо. Більше б'єш — більше з'являється.

— Тпрру-у! — скомандував дід. — Не буде діла!. А шукай, дочко, дьоготь!

Знайшли дьоготь і понамазували коням найуразливіші місця. Коні не стояли, танцювали, відбороняючись від комах. Дід бурчав:

— Ти лихо... Ще ж і далеко, а треба б дійти, бо зсідять.

Буланого Наталка розмалювала так, що з буланого став він муругий, як зебра.

Рушили. Оскаженілі паути вились роєм і, роздрочені дьогтем, вже нападали й на людей. А коням лізли в очі, в ніздрі, у вуха, сідали на губи, миттю сідали на язик, коли десь губа відслонялась... Де тільки не було дьогтю, туди й лізли, зосереджуючи тепер напади величезних армій на невеликих площинах. Фронт, бач, скоротився.

Собакам було лекше, бо були вони в добрих кожухах, але допікали паути й їм.

— І ти скажи! — сердився Грицько, — Оце сьогодні лютують сизі. Тоді щезають — з'являються жовті... А потім знову сині — та дрібні, та злючі. Чи й у вас є там? Нема? Щасливий народ там. А тут їздити вдень не можна. А тварина дика скільки бідолашна терпить! Оце зараз ізюбр десь сидить у воді, тільки морду видно та вуха стирчать. Сховався від паута. І що він робить, той паут! Особливо козулям. Буває в марті вб'єш цапа, облупиш, а там попід шкірою хробаки ворушаться. У живої тварини і хробаки, га! А він ото з літа жиґне та й покладе під шкіру яєчка, а з них за зиму налупиться ота погань і живе там до весни. А в марті вже ворушиться, над нею ж на шкірі утворюються морґулі. Потім хробак проточить дірку в мордулі та й випадає і стяє оцим чортовим пауто́м. Шкіра ж така ні к бісу не годиться — вся в дірках, мов решето.

І періщив з усієї сили долонею по паутах. Всі так. Руки у всіх були закривавлені, ніби в різників.

Незабаром стежка пішла вниз. Пішла в глибину. По якімсь часі вся валка спустилась на дно глибокого розпадку. Там панувала півтемрява і прохолода. На самім дні дзюрчав по камінні струмочок.

Вода булькотіла, поспішала, щось розповідаючи на ходу камінцям та корінню. Паутів стало менше, зовсім мало. Але ще були. Тільки ж це щастя, порівнюючи

до того пекла, що лишилося позаду. Було тихо і спокійно. Тут стали на перепочинок до моменту, коли можна буде їхати, коли паутині банди втихомиряться. Хлопці розв'ючили коні, поставили їх в найбільшу гущавину, а самі полягали голічерева на каменях.

Старий взявся майструвати сішки. А Наталка умилась, взяла вінчестер і пішла по розпадку.

— Ведмеді полохати? — посміхнувся Грицько, лежачи хрестом. — Стривай но! Ходім, Грицьку, й ми по рябки!

Хлопці швиденько забрали рушниці і догнали Наталку. Григорій взяв дубельтівку. В розпадку було мокро і півтемно, мов на смеркані. Сюди не добивається сонечко.

Величезні кам'яні брили, пні, вітролом — все позаростало сивим мохом.

Трохи йшли гуртом — нема діла. Тоді розійшлись, — ану хто швидче здобуде на юшку, хто мисливец, а хто ні? Григорій пішов праворуч. Виліз на становик і спустився на другий бік, увесь час пильно приглядаючись до прикмет — примічаючи, куди йде, щоб не заблудити...

Вгорі закихкотіла вивірка. Григорій задрав голову і довго дивився з цікавістю на вершечок кедрини, намагаючись угляділи ту веселу звіринку. Обмацав очима кожну гілочку, кожен сучок, кожну торішню бирку. Нема. Шелеснуло десь, зашкряботіло, — але вивірки нема, так десь причаїлась. А як опустив очі — глянув навколо і не зміг уже зорієнтуватися, звідки прийшов і куди йому йти. Почав шукати по кишенях папірця — почепити на гілочці, щоб була мітка. Але в цей час гримнув постріл (за лунами не розібрав, з якого боку), і щось хуркнуло крилами, майнуло і сіло на суху осику. Пара рябків! Один витяг чубату голівку і завмер, а а другий пішов-пішов по гілці дослухаючись. Григорій підвів помалу дубельтівку і вистрілив двічі поспіль.

Один рябок упав униз і затріпотів у гущині, а другий, наче теж вбитий, бо пішов навскіс, боком-боком, на крило, либонь. Упав. Григорій, примітивши місце, де впав другий, — рудолисте, пишне якесь дерево, — зайшов у гущавину, підібрав першого, що ще бився в бур'яні, розсипаючи дрібне сіре пір'ячко, і був подібний до степової куріпки. Потім, відшукавши очима рудолисте дерево і, наставившись на нього зором, пішов, переступаючи через кущі та колоди. Дійшов — нема. Крутився, приглядався — нема. Знов десь пролунав постріл. Але луна торохтіла з усіх боків, і годі було добрати, де саме стріляно... Довго крутився, шукаючи, але марно. Нарешті помітив пір'їну на гілках. Обдивився на тім місці пильно — рябок сидів у гущавині, припавши до землі. Піймав...

Тепер і назад би. Але звідки прийшов і куди йти, не знав, розгубився. І так ліс та схил гори, і так, і туди ріг виходить, і звідти. Ліс і ліс. Шукаючи рябка, він окрутнувся разів з десять і закрутився зовсім. Пішов ліворуч. Ішов-ішов, роздумав, вернувся. Пішов праворуч — і теж вернувся! Туди к бісу! Крикнути? Незручно, соромно. Теж мисливець! На три ступні відійшов і заблудкася. Пішов просто. Довго йшов, уже б спускатись, уже мав би бути табір, а нема. Вернувся. І що більше кружляв, то більше відчував, що заблукався безнадійно. Аж піт виступив, але не від страху, а від думки, що навіки осебе соромить, — ось-ось там кинуться і почнуть шукати. Але прибрав себе до рук. Спокій насамперед. І засміявся — яка дурниця. Вийняв хустку, почепив її на кущ, щоб помітно здалека, і почав від неї робити коло, пішов спіраллю... Ага, ось пір'я, де впав перший рябок. Добре. Нагнув високу ліщину і заломив вершечок, ще й кору обідрав, щоб біліла. Глянув угору — може, по сонцю визначить, де схід, де захід, бо йшов, либонь, зі сходу. Але сонце було десь за кряжем, невідомо де, а на манюсінькій синій латочці вгорі ані хмаринки. Тоді від

ліщини почав розкручувати нову спіраль. А далі пішов просто на становик. Тьху! Ось тут же він ішов, траву прим'яв, мох порушив... Спустився на другий бік. Довго стояв, слухав. Невже заблукав знову? Коли щось трісь! трісь... Заливай! Понизу, принюхуючись до сліду, біг пес його старим слідом.

Григорій постояв тихенько, поки пес зник, а тоді пішо швидко в протилежний бік, саме туди, звідки біг пес. — „Це ж вона шукати послала", — майнуло в голові. Добре, що розминулись... Коли це — близько гомін. Зупинився. Завмер. Чути, як тріщить вогонь, пахне димом. Чутно голоси. Дівчина: — Ясно — заблудив... — А в голосі така щирість, аж серце Григорієві тьохнуло. Грицько: — І таке! Цей заблуде! — Дід: — Не скажи... Я он в сорок літ заблудив, я! І коло самісінької хати! Та й мало не пропав. — Дівчина: — Ходім, Грицьку, пошукаєм. Або стрельни, лишень, тож твій дружок, ти ж із ним так гомонів сьогодні... Грицько: — Та ти ж послала Заливая! Він знайде його і приведе, як арештанта.

Але дівчина дістала вінчестер і стрельнула.

— Ого! — це Григорій, спокійно ідучи кущами, ніби й не він. — Аж два зразу впало! Хто це так стрельнув?

Вийшов до вогню, а в руці два рябки. Всі засміялись.

— Ми вже своїх ось поскубли, давай і твої сюди.

Григорій сів з дідом скубти здобич.

— А де ж Заливай? — здивувалась Наталка.

— Який Заливай? Він же з вами був...

Через хвилину прибіг Заливай і приніс у зубах Грицькову хустку. Дівчина намняла йому вуха, сміючись:

— Обдурили нас.

Потім байдуже взяла хустку і повісила на кущі:

— Од кого це наш мисливець так утікав, що й хустку загубив?

Григорій почервонів.

Поки обід варився, всі пороззувались, помили ноги,

порозвішували ічаги, попрали онучі — кожен свої — і теж порозвішували сушитись. Понапували коней і задали їм вівса. Почистили рушниці.

А по обіді якийсь час відпочивали.

— От бач, — ніби згадав дід щось, лежачи на в'юках та дивлячись угору. — Вас два Грицьки і нам треба якось вас так звати, щоб не плутати... Таке хоч нумеруй. Як би ж зробити?...

Довго жартували, вигадували всякі нісенітниці, та нічого не могли вигадати. Особливо смішив усіх Грицько, пропонуючи всілякі найнеможливіші назви. Мовчала тільки Наталка, — сіла собі коло води на камені і, спершись спиною об дерево та вмочивши ноги в струмочок, дивилась задумано на хвильки, слухала, як плюскотить вода, обминаючи перепону.

Кінець-кінцем вирішили „чужого" називати Григорієм, а свого, як і перше, — Грицьком. Потім нав'ючили коні і рушили далі.

Надвечір, перейшовши величезну мар, вийшли на новий кряж, на становик і йшли довго ним на північ. Йшли швидко, поспішали, щоб до смерку дійти до знайомого джерела і там стати табором. Від довгої і швидкої ходи по сопках всі потомились. Григорієві піт заливав очі, мучила спрага. І всіх так. Та ще по доброму обіді. Повипивали всю воду в боклажках, а спрага не меншала. А тут ще почала надокучати мошка: поїдом їсть. Наталка виявилась найхитрішою — нацупила свій шолом, застебнула вуха — і байдуже, тільки плеще себе по носі. Одежину на ній ніякий комар не прокусить. Та й звичні вони. Дід, той тільки відмахувався і йшов попереду. Тепер він уже йшов попереду, бо смеркалось, і треба було знати дорогу.

Григорія ніби хто кропивою жалив, — він палено тер то в однім місці, то в другім і відчував, як набігали пухирі. Уже їх було рясно. Ніби віспа вкрила лице, муляло під пальцями. Проте він терпів героїчно. Коні важко дихали, натомлені, чмихали ніздрями, відбиваючись від мошки.

Зустріч з Морозами.

Сутінки спускалися швидко, ніби змагаючись зі старим Сірком, щоб не дати йому завидна дійти до зручного місця для ночівлі, не дати йому до темряви пройти становик і спуститися в якийсь розпадок, деб тік, такий бажаний для змучених мандрівників, благословенний струмочок чи ключ.

До ближчого такого розпадку було яких кілометрів з десять. Сірко квапився, розвиваючи темп.

Але їм не судилося дістатися до такого благословенного комфорту.

На найбільому розгоні Сіркова група нагло зупинилась. Сталась подія, що все перерішила по свойому.

Назустріч, зайнявши стежку, таким же темпом рухалась інша група, теж далебі поспішаючи пройти становик заким не споночіло і дійти на ніч до мешканевого кофорту у вигляді розпадку з дзвінким струмочком кришталевої води, отої казкової цілющої вологи, такої чудодійної і привабливої для змучених людей і тварин.

І ось, на самісінькій середині становика, на найвищій його точці вони зустрілися...

То була надзвичайна подія. Такі події в цім безмежнім зеленім океані, в цій лісовій безлюдній пустелі трапляються не часто. Але трапляються.

Попереду теж ішов дід з костуром і з берданою за плечима. А за ним черідка тяжко нав'ючених коней, кілька людей і кілька собак. На однім коні — молодиця з немовлям, сидючи по-жіночому упоперек сідла, на в'юках, і тримаючи немовля на грудіх.

Межи кіньми, обхвискуючи то одного то другого гілкою, — босонога, ставна дівчина, з обличчям розма-

льованим висхлими потьоками поту так, що й не розбереш — чорнява вона чи білява.

Позаду — цибатий, чорновусий, ще молодий чоловʼяга з почепленою навскоси грудей ґвинтівкою...

Зустріч була для тих і для тих великою несподіванкою. На повному темпі обидві групи зупинилися...

Перші привіталися і залементували собаки. А потім люди.

— Тпр-р-ру!! — зарепетував Гриць, одурівши від здивування і радости. Впізнав знайомих. „Морози!!. Їйбо Морози!..“—А бий тебе коза хвостом, як каже наш тато!

— Куди це ти, кирпата, так спотикаєшся прудко? Агов!!.

— А-а-а!.. До тебе, до тебе ж!.. Здоров — ха-ха-ха! — жених! А де це ти так розігнався?! Чи не свататись?..

Вигуки. Сміх. Вибухи здивування і радости.

— „Морози!..“

— „Сірки!..“

Морози зустрілися з Сірками. Гора з горою не сходиться... А два роди — два древніх і славних роди навіть в такім окіяні, в таких безмежних нетрищах не змогли розминутися.

Григорій з величезним інтересом спостерігав сцену, таку несподівану і таку незвичайну. Морози зустрілися з Сірками! І де?!.

Та, далебі, в ціх загадкових і фантастичних нетрищах можна сподіватися і таких речей, а то ще й несподіваніших.

— Це Морози, — пояснив хапливо, в двох словах Гриць по-межи скалозубством до бистрокої, замурзаної і гостроязикої дівчини. — Живуть на Голих Горах, у дідька на запічку. Дід — батьків кум, а мій і Наталчин хрещений батько. А ото — зять-приймак... А ото — Ганна-Морозівна, заміжня вже... А ото — Марійка, ба яка, гостра, як швайка... І вже ми з рік не бачились, як на весіллі у Ганни гуляли та й досі...

— Агов, Марійко! Десь ти носом землю рила, що така замурзана?..

— Та на тебе ж глядячи!..

Діди, знявши шапки, урочисто чоломкались за тайожним, та й за козацьким звичаєм.

А їх випереджаючи, туди ж жінки, озвучуючи вечор дзвінкими поцілунками.

От-такої!!. — це Гриць розпучливо. — Куди ж ти преш, Марійко, куди ти преш цілуватись, кирпата?!. Я ж ось!..

— Тю-тю-у... Ото ти такий?.. Ха-ха-ха!.. З отакими губами?!. Іди там он моя кобила, ха-ха-ха!..

Босонога, розмальована потом дівчина, що виявилась веселою русявкою та ще й Марійкою-Морозівною, стрекотала, як сорока, закрутивши Наталкою. А очима — до хлопців. Надто витріщилась на того Григорія і зашепотіла щось до Наталки, аж но та їй бриньк нула по губах.

— Та поцілуйся, поцілуйся вже з ним, Марійко!—вмовля молодиця з немовлям, що її дівчата взялися зсаджувати з коня. Молода й вродлива, вона була сама ще як дівчина, спритна до жартів, до молодечого скалозубства.

— Пожалій вже його, а то його завидки беруть, глянь но на нього...

— Хай він сказиться. Ще покусає. Ба як ірже! Огиряка...

— Та то він так. Хвабриться. А сам ще зелений і нічого не тямить, і цілуватись, мабуть, не вміє. Ажи?.. Іди, дитино, я тебе навчу... — і зайшлася реготом зі спантеличеного Гриця. — А ось з цим, — повела бровою до Григорія, — з цим би і я поцілувалася... Це твій жених, Наталко, чи що? Ну й ну! Доп'яла, дівко... — і ворушить бровою до Григорія, сміється загонисто.

— Ганно, Ганнусю, — заяхидничав Гриць, — і чого це ти лізеш по-перед Марійки? Що в тебе за очі зави-

дющі, а руки загребущі? Не роби дівчаті збитків, а собі лиха та й нам страху...

— То ото я така страшна?..

— Та ні. Тільки ж як ми поліземо до тебе цілуватися. то перше — Марійка піде та й втопиться, а друге...

— Іві! Дурню!.. Хто з тобою таким губатим ще цілуватись буде...

— От бачиш. Вже затужила... Брешеш, кирпата, саме до отакого губатого тебе й мордує...

Кпили. Реготали. Скалозубили. Підійшов і цибатий, мовчазний зять до гурту.

А старий Мороз і старий Сірко, привітавшись з молодими, стояли собі на стежці, гомоніли, — про се, про те. Старі друзі, старі приятелі. Ще й родичі. У Мороза — Сіркови хрищеники, а в Сірка — Морозови. Колись і примандрували разом в цей край. І довго жили разом у однім селі. Лише згодом розбрелись, розповзлись так, що мало й бачились, — жили один од одного бо-зна й де. А тепер. зустрівшись, раділи. Розпитували взаємно про життя-буття та й куди хто мандрує.

Морози їхали з Комсомольську, навпростець, додому. Там дочка Ганна у брата (у старшого Морозенка, що десь там у лагері) в гостях була, забарилася та й маля там породила. Так оце їздили туди забирати її з шпиталю лагерного („будь він неладний, прости, господи!"). Та й інші, свої мисливські справи залагоджували, — договір там має старий Мороз з управлінням лагерів на доставку дикого м'яса; для всього того начальства, либонь. „Пани м'яса хотять!" Ось так... Оце вже двадцятий день мандрують Морози туди й звідти.

— „Боже! Що ж то в тім світі робиться!" — скрушно хитав Мороз головою, розповідаючи про Комсомольськ — про те місто арештантів, — та й про всі страхіття тамтешні.

Так гомоніли. А як похопилися, було вже поночі. Пізно мандрувати хоч туди, хоч туди. То ж вирішили ночувати тут.

Там де спинилися, там і стали табором.

Розв'ючили коней, — навернули тюків велике півколо. Всередині розіклали велике вогнище. Диму такого напустили, що й не продихнеш. Порозвішували зброю і амуніцію на сучках. Нап'яли намета для молодиці з дитям наніч. І так стали табором. Коні поприпинали поблизу, вкоротивши поводи, — хай постоять, заким їм пастися.

А тоді — мужики дістали саперні лопати і пішли добувати воду.

То була складна проблема тут, на такій височині, проблема майже не до розв'язання, — проблема води. Ніякого струмка і ніякої іншої води поблизу не було. Вся надія на лопати.

Довго копали землю. Накопали кілька ямок метрів у півтора завглибшки, але води не здобули. Спустили по десять потів, аж но вся одежа поприлипала, як після дощу, а води, — гай-гай! Лише вохка земля. Плюнули і вернулися до табору. Може тим часом набіжить. Думали так, але й сами в те не вірили.

Дівчата сиділи, порозкривавши роти, і облизували шерхлі губи попалені спрагою. Ті крапелини води, що ще були в одній із фляг, віддали матері-Ганні. Але і їй те не зарадило.

Вмитися — то було нездійсненою мрією. Напитися — ще більшою мрією.

Перша хвиля піднесення спала. Спрага вбивала гумор, як посуха цвіт. Але що ж поробиш? Треба терпіти. То і вирішили тирпіти. Мовчки. А може ж у тих ямках щось та набіжить...

Гриць ще пробував жартувати, лежучи голічерева на землі:

— Діду Морозе!.. Віддайте мені Марійку, єйбо! Нащо вона вам здалась така кирпата? А я б...

— А візьми, візьми!.. Тільки що ж ти з нею робитимеш, синку?

— А я б мав собі де набійницю чипляти — на ту кирпу.

— То бери, бери. Тільки ж ти не даси їй ради, бо вона, бачив, як брикається в мене.

— Е, пусте! Вона он уже не брикається, бачите, як рота роззявила, як сорока в жнива... Агов, Марійко! Чи ти думаєш, що зараз дощ буде?..

— Тю, дурню! То ж я на тебе так задивилася!..

— Пробі! То ти на мене так рота роззявила?

— Грицю, Грицюню... — це Ганна благально. — І тобі буде добре, і нам буде добре, — лови щастя, бо більше такого не буде, чуєш: за пляшку води віддаєм дівку, з руками й з ногами. Ану ж... Бо як зараз не скорестаєшся то вже навіки парубком лишишся. Кому ти такий незугарний потрібен!

Гриць сопів, лежачи горічерва, і так само сопів Григорій.

— Добре, — згоджувався Гриць, — зараз набіжить, там, у ямці. Тільки я ще подумаю. Дорогувато, Ганнусю. За таку ціну я собі не кирпату дістану...

А Марійка і зовсім не була кирпата. Так, трі-ішечки. В дійсности ж вона мала на прочуд гарний ніс на милому обличчі, — ніс [з ромбиком нижче перенісся. Що ніс у неї гарний, вона знала про це, як знав і Гриць. Саме тому Гриць і допікав їй, бо в дитинстві вона таки була кирпата і тоді Гриць так її дражнив.

Вечеря нікому не йшла в голову. Не хотілось. Хотілось пить. Пи-и-ть!

Хлопці ходили кілька разів до ямок, але марно. Вертали ні-з-чим і знову лягали пластом.

Найменше терпіли діди, вони собі покурювали та гомоніли. Найбільше терпіли дівчата. Та й хлопці.

Григорієві не було сили терпіти спрагу, як він не намагався. Багато випотів. Але терпів. Мовчки лежав за освітленим колом, притиснувшись грудьми до землі, поклав голову на руки і, удаючи що дрімає, дивився на

все примруженими очима. Слухав, як розмовляли діди, але не міг зосередитись слухом і думками... Думки, як порвані хмаринки в небі на гарячому, степовому вітрі... Думав про ріжне... Подивляв все, що відбулося за кілька хвилин... А ще подивляв витривалість дідівську. Так ніби їм зовсім байдуже. Інші, здається, теж не особливо переймались нестачею. Нема ну то й нема. Примирились.

Лише Наталка раз-по-раз облизувала набряклі губи, що з них нижня репнула посередині. Але й тільки. Нагнувшись усміхненим лицем над немовлям, що лежало в матері на колінах, бавилась з ним. Та ще Марійка дійсно розкрила уста, як галка в спеку.

Молодиця сиділа задумана, тримаючи дитинча. Була вона з ним до того хороша, що, здається, отак би взяв та й намалював її. Отак як є. На цьому всьому тлі. І вже тим самим перевершив би все, що було досі сказано про Мадонну. А вона — тая Мадонна з диких нетрищ — забула про весь світ і навіть грудей не затуляє, доправди божественних, — чи не соромиться, бо знає, що прекрасна, а чи забула за хлопців. А чи глузує з них. А чи то спрагу хоче напоїти прохолодою ночі...

Немовля щось гулюкає до Наталки, а вона бринькає йому пальцем по губах...

Безподібний малюнок в яскраво осяяному колі на тлі чорної, дикої пущі.

За ватрою в нетрях було тихо і поночі, хоч в око стрель. Де-не-де вихвачувались: купка листу... гілка... освітлений шмат стовбура...

Григорій мовчки встав і почав збирати боклажки, чужі й свої. Назбирав цілий оберемок.

— Куди це ти, чи не на торг, сину? — посміхнувся старий Сірко.

Григорій і собі посміхнувся:

— Та таке...

А Грицько витріщив очі:

— Ні, справді? Що це ти надумав?

А Григорій просто:

— Піду по воду.

— Тю-у!.. — Грицько аж схопився. — Чи ти не той?!.. Та ти що? Бог з тобою!

— А чого ж? Тут води — можно Дніпрогес рухати, — і отак мучитись?! — Цеє кажучи, піймав на собі Наталчин погляд і ще дужче його під'южило.

— Облиш, сину, — сказав старий Мороз. — Перетерпимо якось... Бо тут води нема й близько. А до того ще й ніч. По тайзі вночі не ходять. Це не в огороді і не в городі.

Та Григорій непіддавався.

— А все таки спробувати можно... — Подивився на Сірка, що сидів, посміхаючись в вуса, і нічого не говорив, почепив ґвинтівку на шию і ступнув у темряву.

— Ну то підожди й мене! — гукнув Грицько.

Моментально назбирав пляшок штук із п'ять, в тім числі три великих, літрових, Марійчиних, почепив карабін на плечі:

— Нерпа! За мною!.. — І пірнув у темряву за Григорієм. Десь пошелестіли вниз по крутому схилі.

— Самашедший! — сплеснула руками Марійка. — Їйбогу, самашедший!..

Аж Наталка засміялась.

Цибатий зять підтримав Марійку: — Чудне... Я такого ще не видав. — І скептично скривився, наче йшла мова справді про ненормального. Старий Мороз знизав плечима в тім же дусі. А старий Сірко мовчки пихкав люлькою і посміхався в вуса — „Авже ж не видав!" І тільки юна та чорнява мати з немовлям, ніби виголошуючи його думки, прорекла переконано, з щирою надією, співчуттям, упертістю:

— Дістане!.. О, то видать... — і покрутила головою, та не дібравши більш відповідного слова, закінчила несподівано: — Идол, видать!.. Тільки глянути на нього...

Але то без найменшої нотки осуду, а навпаки,

вкладаючи туди все захоплення і надію на втишення пекельної спраги, і злість на чоловіка...

— От теж... Макоцвітна... — буркнув цибатий зять-Морозенко.

А хлопці — десь як у воду канули. Проглинула їх темрява і ні слуху ні духу. А ні шелесне ніде, а ні гукне...

Чекали. Ходили ще раз до ямок, — чи не набігла? Немає... А хопці пішли і мов запалися. Час минав тягуче і повільно. Година... Дві... Ні слуху, ні духу.

Збайдужілі, втомлені люди подумували, чи не вкладатися спати. Про вечерю навіть не заікнувся ніхто.

Наталка поклала під голови сідло і лягла під рясним дубом. Лежала так і дивилась приплющеними очима на вогонь. Біля неї ліг Заливай, поклав голову на лапи і теж дивився на вогонь — пряв очима, як круглими люстерками.

Марійка вмостилася на в'юках горічерева.

Було пізно, та сон не брав нікого. Діди і цибатий зять сиділи коло вогню, зрідка перекидуючись словом. Спрага і втома і їм теж відбила охоту до розмови. Та вже, далебі, і не спрага володіла думками кожного...

Молодиця трівожно позирали на всіх, але мовчала. Ачей вже перейшло за північ. Втому заступила трівога.

Старий Мороз сердито сплюнув. Мало що трапляється в таких нетрищах та такої глупої ночі!.. „Подуріли, прости, Господи!.. Ну й народ пішов!“

А старий Сірко сідів собі, безкінця попихкуючи люлькою, і дивився на вогонь байдуже. Лише глянув на Мороза та:

— Еге ж!..

— А що то за один? — не переміг таки цікавости зять, спитав нарешті ніби ненароком, лежучи на череві та позираючи з під насуплених брів на полум'я: — Що то за чудак?.. Видать не тайожний.

— А не тайожний, — згодився Сірко, постукуючи

люлькою об поліняку та натоптуючи її помалу знов.

— А хто він?.. Чи не зять? А мабуть що так!..

Десь за вогненним колом тихенько але злісно пхикнуло. То Наталка, розсердившись либонь.

— Ні, — пихнув Сірко, — не зять...

— Видать не тутешній? — байдуже допитувався цибатий.

— А не тутешній... — так само байдуже згоджувався дід.

— А хто ж він?..

Дід подивився на цибатого співбесідника, не повертаючи голови, і так само на старого Мороза, — подивився насмішкувато, помовчав, а тоді сер'йозно так, безапеляційно:

— Кревняк один... З центру...

— І партєльний, може? То ж видать...

Сірко помовчав. Подовбав пальцем у люльці та:

— Ні... Бери вище! — подумав хвильку... І додав гордо і трохи заголосно, з притиском:

— Інженер, о!

— Овва!..

Зайшла павза. Цибатий відчепився, збитий з пантелику чутим не раз уже, але завжди незрозумілим до кінця, грізним словом. Те чуже і таємниче, як чаклунське замовляння, грізне своєю таємничістю слово всіх приголомшило.

А Сірко курив собі і навіть бровою не зморгнув. Не зморгнув навіть тоді, як спіймав на собі блиск здивованих і водночас докірливо витріщених доччиних очей звідти, з-за світляного кола. А дівчина закусила репнуту губу і, зітхнувши шумно, одвернулась лицем до дуба, притислась зручно щокою до сідла. Спить. Не спить. Лежить нерухомо.

Заливай враз нашорошився, підняв голову... Щось зашаруділо в темряві. Ближче. Пес наструнчив вуха і загарчав. А потім спокійно поклав голову на місце. Інші

ки, що були схопили на ноги, взяли з нього приклад, лише наставились на стежку...

З темряви виринув Григорій і підійшов до вогню з ґроном баклажків. Баклажки були мокрі, — вода з них капала, блискаючи проти вогню. Чуб у Григорія був теж мокрий, а обличчя спокійне.

Коли б він бачив, як подивилась на нього з темряви пара блискучих очей, його дужу постать уздрівши, Старий Сірко позіхнув, ворухнув бровами:

— Кушив, кажеш? Добре. — І спокійно та голосно:

— От бач. Твоя правда, Ганно!

Всі позхоплювались зачудовані. Так ніби то запотіла з баклажок не звичайна вода, а ота казкова, цілюща, жива вода, що воскрешає мертвих.

Наталка підвелась зі свого сідла: Григорій подав їй одну баклажку з водою. Другу подав Ганні... Дівчина припала спраглими устами до бадьорливої вологи, а очима, до Григорія, і хто зна, чим до чого дужче... Навіть забула на цей раз гордо пхикнути.

— А де ж Грицько?

— А я думав, що він тут уже. Та ми ж разом ішли і туди, і назад. А потім засперечались. Він каже: лівеш а я — правіш. Він уперся і я уперся, і вирішили, хай нас Бог розсудить, хто правий, хто як хоче, так хай і йде. І Нерпа ж із ним... Отакої!...

Григорій знову чіпляє на шию ґвинтівку, що був уже няв, і наміряється йти шукати.

Аж тут назустріч із темряви — Нерпа. За нею — Грицько. В руках лише дві великі пляшки, а сам іде — регочеться. Почепив зброю на сук, сів на землю та аж за живіт береться.

— Та чого ти іржеш!?... А де ж пляшки? — це Марійка.

Грицько махнув рукою в ліс:

— Піди, позбираєш. Ха-ха-ха! Ну... Ну, знаєте, такого ідола ще, мабуть, і не бачили, як оцей наш Григорій...

Пішли. Темно, як у пеклі. Сюди поткнешся — лобом у дерево, туди — ребрами в пень. А ногами ніяк не виплутаєшся. „Ну, думаю, хай трішки пройде, а там прохолоне, та й назад". А він преться десь попереду, все вниз, як ведмідь, тільки гілля тріщить. Нерпа боїться іти вперед, треться біля ніг, а він ломить... Коли це чую — шарах! Брязь-брязь брязь! — Полетів через колоду. А я дряпаюсь позаду — ноги потрапляють в розсипи, в щілини, — як гавкнеш несподівано вниз — аж кості тріщать, зуби клацають. Тупцяємось. А все вперед помалу. Я його не бачу, і він мене ні. Злість мене бере. Ну, думаю, ще трохи та й буде він проситися. Де там!

Наткнулись на скелю, — мацали, мацали — ні туди, ні сюди. Зрадів я: — От, кажу, нема ходу.

А він попер убік десь, потріщав униз таки. Боже, скільки ми разів падали! Тільки й чуєш — шарах! Трісь-трісь-трісь! Боклажки або ґвинтівка бряжчать хіба ж так! Там десь і пляшки всі, піди, позбираєш, Марійко... Як тільки ми ший не позвертали або костей не поламали!... Ідемо — а води все нема. У мене вже очі на лоба виперло. І став я тоді проситись: — „Ходім, кажу, назад, хай йому чорт! Так ми рік ітимемо, а води не знайдемо і назад не вернемось" — А він сміється: — „Дурний, каже, не може ж цей схил тягтися аж до Японії. Найвища гора в світі яких вісім-дев'ять кілометрів, а це горбки. Зараз буде дно, а на дні завжди вода".

Пішли. Довго дерлись. Це вже кілометрів з чотири. Коли це чую спереду: — „Ага! Ось тут скоро".

Зійшли на дно. А на дні так же видко, як і вгорі. Тільки бур'ян густіший, та трава, як очерет, вище голови, така, що не продерешся, та купки. Лазимо, спотикаємось. Нема води. Потім набрели на ковбаню... Як ми туди не вшелепкались!?. Коли це як не гуркне, як не затупотить якась сатана — і пішла тріщати. Нерпа заскавчала та під ноги. Що то без товариства та в такій темряві! А воно, либонь, ведмедяра або вепр, а мо

й ще що... Попробували — а вода стояча та смердюча. Я хлиснув і виплював. Разом тобі і чай, і узвар. „Ходім назад“, — кажу. — „Ні, ходім далі“. — „Не піду“. — „Ну, сиди тут, хай тебе вова з'їсть“. — Постояв, послухав і пішов сам.

Коли це, чую, скрикнув, а далі гомонить із кимось...

Я прожогом туди, визволяти: думаю, на яку сатану двоногу набрів. Останні пляшки мало не побив, падаючи Приходжу на голос і вже чую: вода плющить-дзюркотить, а Григорій бовтається в ній. „З ким ти тут гомониш?“ — питаю. А то він сам із собою...

— Тпру, — спинив Григорій, лягаючи за вогненним колом. — Ти ліпше розкажи, як ти воду Марійці ніс.

— Ха-ха! Ще, пак, туди я пляшок твоїх, Марійко, більше половини доніс. Понапивались ми, понамочували голови, повмивались, відпочили і ще понапивались про запас. Ну, понабирали води. Оце, кажу, з двох Марійку напуватиму, щоб придобритися, а це — іншим... І ти скажи — мабуть, така твоя доля. Всі пляшки твої потовк, падавши. Це у мене ребра днів зо три болітимуть. Але пляшки, що ж... Пропав твій посаг, дівко! Але за таку воду треба платити, от. Ну, так і доповзли сюди. Я думав, що я йду вірніше, а він, виходить, як вовк...

— А от скажіть, тату, — звернувся Грицько по павзі до батька, — що воно за знак? Нерпа ж добрий пес, а не йде вперед, хоч ти вбий. Як хто наврочив.

Батько, позіхнувши, скептично:

— Де ж ти бачив, щоб хоч який собака такої ночі та в таких нетрях сам ходив? Тут духу звіриного багато! Звір уночі бачить добре, а собака кепсько.

— А ми з Григорієм зовсім нічого не бачимо, а кілометрів з вісім відчухрали.

Поки Грицько розповідав, Наталка з Марійкою почепили казанки і чайник над вогнем і заходились готувати вечерю. Всі ожили. Заворушились. Загомоніли. Морози дістали спирту, оселедців, копченого сала. Сірки

теж не лишились позаду, розтрясаючи сакви.

І ось, на розстеленім брезенті, опівночі забенькетували Сірки з Морозами. Загуляли за всіма звичаями-обичаями. Пили за тих, що тут, пили за тих, що дома— за стару Морозиху з Сірчихою — „Хай брикають!“ Пили за тих, що померли — «Хай царствують!», «Земля їм пером...» — І за тих, що ще не народилися, але неодмінно народяться... — „З такими от дівчатами та й з такими соколами-хлопцями!..“ Пили за успіх„. За щасливу дорогу вперед і за щасливий поворот назад. Пили. Примовляли. Пригублювали... Ганна пригублювала до Григорія, рухаючи бровою. А Наталка пригублювала до старого Мороза, прикусюючи репнуту губу, бо не могла дзвінко зареготатись...

Весело пили, за традицією, за козацьким звичаєм... І орудували ножами за стрілецьким, мисливським звичаєм — кожен своїм, — краяли, кромсали м'ясо, хліб, рибу... І орудували щелепами так, як тільки в тайзі можуть орудувати при вовчих зубах і при вовчому, хижому апетиті... Їли — не їли, молотили, стирали все, як на жорнах...

Григорій сидів насупроти Ганни, що так лукаво ворушила бровою, і, дивлячись на її знаменитий, такий типовий полтавецький профіль в золотих арабесках полум'я, слухав примовок, приговірок і ніяк не міг відпекатись від враження, що це вже з ним було десь і не раз!.. Десь там, далеко звідси. Та й знов, либонь, відбувається там, десь в надворсклянському лузі, а чи на Пслі. Десь на гулянці Троєцькими святами — це вони «кашу варять»... Порскають коні, хрумкаючи на пасовиську... Зараз ось задирчить деркач, віщуючи ранок, зійде сонце і вони, запрігши коні, рушать додому...

Ватра палахкотить, мечучи іскри вгору. На освітлених деревах, що обступили півколом, розвішана зброя — ґвинтовки, вінчестери, набійниці... рюкзаки... бінокль... На землі розкидані сідла, саперні лопати, в'ю-

ки... Лежать і никають гостровухі, страшні вовчури... Напнуто військовий намет...

Ні, це не в Слобожанському лузі! Це зовсім на другім кінці землі... А люди — ті самі. І не ті самі. Такі й не такі. Всім такі, лише одним не такі, — поглядом, життьовим тембром, іншою якістю. Ці — суворі і загартовані. Безжалісні стрільці, веселі і безпощадні звіролови, мускулясті диктатори в цій зеленій, первісній державі, хижі і горді завойовники цієї, ще не загнузданої стихії. Життя геть випекло з них сантиментальні риси і вайлувату ліниву млявість, наставивши їх, вигартувавши в безперервнім змаганні за своє існування...

По вечері — молоді поснули, де хто впав.

Лише діди, запаливши люльки, сиділи ще і гомоніли собі коло вогню. І цибатий зять з ними.

Григорій одійшов і ліг у темряві на мішки. Був дуже втомлений. Та не міг заснути.

Старий Мороз розповідав про Комсомольськ. Спершу Григорій не дослухався туди, бо був серцем де-інде, — там, під рясним дубом. Воно, те серце, підійшло туди нишком, навшпиньки і стало в головах у тої насмішкуватої, мов заворожене, не в силі а ні ступити далі, а ні піти геть... Чув шелест там. Уявляв голову покладену на тверде сідло, але не міг уявити обличча — заплющила чи не заплющила очі? Либонь, спить собі... Хай спить...

А діди тихо бубоніли. І лише помалу дійшов до Григорія жаский зміст тієї розмови, полохаючи сон, що почав був підкрадатись. Старий Мороз розповідав про місто каторги, про пекло новітніх канальських робіт, вигачуване костями українськими, — про Комсомольськ. Це вони туди їздили... Та й раніше, відколи тільки почато там рити перші кар'єри в дикій пущі, теж там бували. Часто. Контракти з «Бамлагом» на м'ясо мали... І багато чого бачили... Бодай не діждати ніколи. Ге, надивились вони та й наслухались... А тепер і син рідний там...

І розгортав старий Мороз страхітливі картини, підглядені образки жаскої, каторжанської епопеї...

Про колони виснажених арештантів на лютім морозі... Про безліч зтероризованого, на повільну смерть приреченого люду, а надто про силу-силенну „своїх людей" — земляків з далекої тої України нещасливої... Про голод і цингу... Про надлюдські терпіння і труд каторжний, а надто взимку, при 50-ти ступневому морозі напів-голих, напів-босих людей, чесних трударів — полтавських та катеринославських, та херсонських „куркулів", „державних злодіїв", суджених „за колоски", та й всяких „ворогів" — вчених, вчителів, селян і робітників, бородатих дідів і таких же бородатих юнаків, що й не розбереш скільки людині віку... Про жорстоку смерть без похоронів, як худоби, — смерть від знущання, голоду, холоду, пошестей і журби... Про здичавілих собак, що тягають мерзлі людські голови і руки межи бараками... Про чуті арештанські пісні, і тугу без сліз (бо давно виплакані)... Про неймовірні самогубства...

Григорій слухав, зціпивши зуби понуро, і сон тікав від нього. Він до болю чітко уявляв ті арештанські колони і цілу ту, колосальних маштабів, арештанську трагедію, цілу ту пекельну епопею того прославленого Комсомольська... А в уяві зринало пережите самим... Брязки тюремних затворів... Зойки мордованих... Етапи...

По тілу виступав холодний піт, як від пропасниці. Напняті нерви бриніли, так як бринить часом дріт восени на стовпах серед понурого степу, — тоскно, трівожно. А дід Мороз бубонів...

Він ще розповідав і про те, як останні місяці почало вже те „НеКеВеДе" добиратись і в тайгу. Про „розкуркулювання" та обеззброєння старовірів. Про висилку десь цілого селища староьірського. Про арешти, яких досі не чувати було. Про закон що-до зброї, про заборону користатись нею та й тримати її без дозволу спеціяльного...

І кляв на чому світ стоїть. Аж зять цикнув і пока-

зав очима туди десь, де лежав Григорій. Сірко, димлячи люлькою, махнув рукою, мовляв: — „Не бійся, дурню, то свій чоловік, то інженер.“

А Мороз кляв:

— Зброї їм!.. Хазяї теж!.. Та ми вік тут прожили, їх не бачили, та й їх не питали. Де вони були тоді, як тут і нога людська, християнська не ступала, га?!. Іроди!.. — І хитав головою скрушно. І зітхав:

— Пропав світ! Не дадуть віку спокійно дожити. Ой, не дадуть...

А цибатий понуро:

Трясця їхній матирі! Ще не в одного очі на лоба вилізуть... То ще подивимось... — Та й розповідав про те, як у них, на Голих Горах, брали братів Кирпиченків. П'ять років пошукували і не могли дати ради. А вони в чотирьох мали „штаб“ там, де сам дідько не дістанеться. І цілий „цехавуз“ зброї та припасів всяких... Аж поки їх не вистежили та не оточили... Це минулої зими. Три дні билися... Але не взяли ні одного. Билися, як на „пазиції“... А тоді Кирпиченки з боєм перейшли в Китай...

У Григорія все переплуталось в голові... Лише одно не могло заплутатись ніде та й загубитись — гостре відчуття, що доля його не відстає від нього. Що то вона женеться за ним. Вона вже давно тут. Чигає та й готовить йому й на цій землі всякі несподіванки...

І так, ніби хто зрушив шар попелу над купою пригаслого жару, звільнив його та й почав роздмухувати той пекельний, всепожирающий вогонь в його серці, що тут був притух в цім Едемі зеленім, — вогонь всесокрушающего, але... і безсильного гніву. Отого гніву, що стискав п'ястуки до хрусту і змушував серце скіглити, як мала дитина, ні, як в'язень на тортурах, якому насіли на руки й на ноги і заткнули уста ганчіркою...

Так лежав Григорій і думав свої думи. А вони — то летіли вихорем, то пливли, як чорні, понурі хмари... Пливли по опаловому небі над трівожною землею... над

мятежною землею... Освітлювані мовчазними загравами... Пливли...

Так не зчувся, коли й заснув. Сон таки взяв своє, налігши всією силою.

А як розплющив очі — вже світало. Ватра давно погасла. Стояла тиша. Лише порскали коні.

Тихенько повернув голову... Під столітнім дубом лицем угору лежала Наталка. В головах сідло. Дівчина лежала нерухомо і дивилась широко розплющеними очима просто себе вгору, і лише зрідка кліпала — з віт падала роса.

* * *

Ще сонечко не позолотило вершини найвищих дерев, як Сірки розпорощалися з Морозами. Швидко зібрались і рушили, кожен за своїм маршрутом. Морози пішли на південь, Сірки — на північ. Квапились, кожен по своє. Люди нетрищ такі ж діловиті, як і всі інші.

На місці залишилась тільки купа попелу і велика, випечена навколо, чорна пляма таборового попелища. Як пам'ятка. І буде та пляма довго чорніти, — місяці, а то й рокп. Хтось, ідучи, зупиниться над нею задумливо, а то й стане табором і ще раз розкладе на ній вогнище, але ніколи не вгадає, ніколи не вичитає з тої плями точної її біографії: як саме, з чиєї волі та й з якої пригоди вона повстала і що тут відбувалось, і що тут говорилось та й що думалось. Ні, не вичитає ніколи, що це тут зустрілися були Сірки з Морозами. А вже зовсім не вгадає, що був тут і такий — нащадок славного роду — закинений з далекої-далекої землі хемерною долею. Кидав тут у вогонь гілячча, лежав тут горічерева і так багато за коротку ніч передумав.

Та пляма лишилась сама по собі і ніхто на неї навіть не оглянувся, відходячи. Хіба лише Григорій, та й то більше пильнуючи, чи не забули чого, аніж з розмислу.

Всі були не виспані, але бадьорі, лише мовчазні.

В ранковім повітрі було холоднувато і той холодок

ранковий бадьорив, змушуючи людей і тварин рухатись шпарко. Але не тільки це підганяло. Поки не припекло сонце та поки не піднялися на крила паутині армії, кожен квапився пройти якнайбільше. А там можно буде добре виспатись на привалі.

Сірко знов ішов позаду, замикаючи процесію, а Гриць з Григорієм попереду.

В однім місці хлопці бачили смішну річ... Вже сонечко підбилося вгору і розіклало золоті плями, як шовкові хустки, на галявинах, на стежці, на каменях. Хлопці йшли далеко попереду, як раптом натрапили на велику гадюку, що лежала на стежці. Сіра, з чорними плямами лежала вона на золотій латці сонячній і грілася собі. Зачувши кроки, враз широко розкрила пащу. Але не підняла голови до хлопців — до небезпеки, — як то гадюки завжди роблять, а поклала її на землю. Хлопці здивувалися. Але ще більше здивувалися, коли побачили, як в ту розкриту пащу, мов у нору, почали шмигати манюсінькі гадючата, рятуючись від небезпеки. Такі манюсінькі — завбільшки з циганську голку.

Хлопці почали реготатись. А гадюка, закривши пащу за останнім гадючам, гайнула в траву і щезла в кам'яних розсипах з блискавичною швидкістю.

— Марш-марш! дітки...

Старий Сірко квапив. Йшли без зупинки. Налягали поки не припекло. Йшли становиками вздовж, спускались впоперек і переходили паді, потопаючи в росяних травах і бур'янах, підіймалися на інший становик...

І не було тим нетрям кінця-краю, і не було, здавалось, краю тій дорозі, тим мандрам до тої загадкової Паді Голубої.

Перепочивши і поснідавши та трохи поспавши, знову рушили. Далі. Все далі і все наче на одному місці — зі становика на становик, а тоді в долину і наче назад на той самий становик. Йшли по високих хребтах та по глибоких проваллях і темних ущелинах, — раз, сонце злі-

ва, раз зправа, а раз зовсім померкало десь за первісним пралісом. І такий він був темний та вогкий, що навіть паута в нім не було. Такими ущелинами приємно було йти. Хочби й всю дорогу!..

Кілька разів переходили марі, — люди й коні йшли обережно перше провіреною стежкою, майже слід-в-слід, пильнуючи, щоб не оступитися. Один необережний крок — і клопоту не обберешся, як що не втопишся раніше, аніж тебе вирятують.

Стежка, що була перші дні така добре втоптана, помалу зійшла на нівець. Згодом і зовсім пропала. Йшли, далебі, навпростець. А хідня навпростець—дуже важка тут. Перемагаючи великі труднощі, посувалися дуже поволі. Але посувалися. Тепер уже старий Сірко йшов попереду. Тільки він один міг вивести з цього зеленого хаосу і довести туди, куди треба.

По якімсь часі натрапили на нову, добру стежку і, перепочивши, пішли, як раніше. Швидким бадьорим, темпом...

До Голубої Паді дійшли третього дня під обід. Заким дійшли, ще раз начували на стежці, але вже біля води, у вершині річки Мухень. Власне ніякої річки там і не було ще, так лишень, річечка чи джерело. Але мальовниче. Падала та річечка стрімким водоспадом серед надзвичайних у своїй первісній красі урвищ, і шуміла-шуміла. Їх, таких водоспадів, безліч по нетрях.

Тут і отаборились. Розіклали величезну ватру. А що тут мошка не давала жити — отой клятий гнус, та й комарі, — то понапинали ще й накомарники — такі наметики маленькі для кожного окремо, від комарів. Позалазили туди, кожен у свій, попідгортали поли під себе і, так лежучи, невидні, гомоніли.

Глянути збоку — чудно: горить вогонь, лежать собаки і гомонять люди, — але людей нема. Лише чотирі білі куреники.

Тут власне і відбулися справжні хрестини Григорієви і то в такий оригінальний спосіб.

Дідів голос зпід накомарника:

— Наталко! А де ти діла вухналі, дочко? Либонь же ти їх ховала...

Наталчин голос:

— Ні, тож Грицько, тату.

— „Ага!!. — це Грицьків голос з під куреника, тріюмфуючи: — От тепер угадай который з нас!"

Сірків голос:

— Котрий, дочко?

— Та... — і зі смішинкою: — „Інженер" же, чи що.

Під Григорієвим куреником здивоване: — „О!?."

Сірків голос: — Що ти верзеш там, мала?..

— Хіба то я верзу, тату?! Ви ж учора хвалились Морозам: „Інженер", мов...

Сірків голос ніяково:

— А-а-а... — а далі розсердившись та й посміхаючись водночас: — От дурна, сорока...

Під Григорієвим куреником сміх. Дід: — „Чого ти смієшся, сину? Що дід такий дурний? Таке, бач, трапилось..."

Наталка, сердито:

— То він, тату, сміється од радости, що потрапив в такі великі пани.

— Ні... — озвався Григорій сер'йозно: — Я сміюся... Сміюсь я, батьку, що ви таки мабудь угадали...

— Як то!?!

— А так... Я таки справді інженер.

— О!!. — аж виліз дід з під куреника. — А ви кажете — дід дурний! Го-го!.. — але не бачучи нікого зі співбесідників і заатакований гнусом, заліз під куреник знову: — А ви кажете дід дурний... (Не знати чому са-

ме, але старий Сірко радів надзвичайно) — Бач, воно ж, зразу видно, що щось не так, топак... І по якій же ти сину, части?..

Павза.

— Авіоконструктор, — нарешті почулося з під Григорієвого куреника, не то з зітханням, не то з нерішучістю — „Чи сказать, чи не сказать?“

Незрозуміле і несподіване слово спричинило мовчанку. Чути як гула мошкара.

Нарешті Наталчин голос, вагаючись, але не в силі перемогти зацікавлення і здивування тим чудним словом:

— А що то таке — авіо... Як-як пак?.. Ага — конн-стр-рукт-тор?! Чи так? Боже, язик можна звихнути! — а сама десь далебі аж почервоніла, що така „дурна“.

— Так. — підбадьорив Григорій, і пояснив: — Авіоконструктор — інженер, що вигадує і будує літаки.

— Боже ж мій! То чого ж ти мовчав?!—захвилювався Гриць. — То ти й літати вмієш!?.

— Вмію, Грицю. — Павза. А далі, ухиляючись від розмови, насмішкувато, кепкуючи з самого себе: — Ось бач аж куди залетів...

Старий Сірко закректав, збагнув, що хлопцеві щось не тає... Щоб урвати розмову, дід виголосив, як резолюцію:

— Здорово! Їйбо здорово!! Хотів раз дід збрехати і не вдалось! — всі засміялись. — Ну гаразд, синку, раз уже так, що моя вигадка вийшла на правду, то ми тебе так і зватимем — інженером. Добре?

Резолюція була ухвалена одностайно. Титул всім сподобався, за винятком хіба самого Григорія, але його не питали, — він мусив підкоритись для загального добра, „інакше буде плутанина“.

— „Інженер... інженер“... — повторила Наталка кілька разів про себе, щоб не забути. — „Заливай!!.“ — їй певно хотілось пожартувати а чи ввести в курс справи вірного свого друга, але роздумалась. — „Ні, нехай

завтра... То, брат, для тебе тяжка річ", — промовила дрімливо до камарада, що підбіг до куреника і стояв, торкаючи лапою одстовбурчене ворухливе полотнище.

А інженер, тобто Григорій, лежав під кущеником горілиць і зажмуривши очі, дослухався до ноток в тім голосі. — „Кепкує дівчисько". „Сорока". „Кон-стр-руктор"... І посміхався, як вона розгублено тягла те слово, що „язик можно звихнути". А ще посміхався на думку: — „А що якби це дівчисько та отак узяв і переніс в той інший світ, — в світ лабораторій, наукових кабінетів, в грохітняву заводу... в рев моторів... в мерехтіння пропеллерів... в шум тисяч літаків у повітрі... Тільки уявити її здивування! А то ще й піднести її ген і замчати у небо, за хмари... за хмари...

В вуха гула мошкара. Вже в накомарнику їла поїдом. Оце серед гудіння зовні відокремлюється тонюнький голосок, гострий, як шило:—„Дзі-і-і-нь... Дззі-і-інь..." Ближче, ближче. Вже в'ється над носом, а чи біля вуха. Манюньке, а викликає трівогу, мов велетенський літак. Мотор гуде зі дзвоном — „Дззі-і-і..."

І враз пропеллер встромляється в шкіру!.. Сатана! Де вона знаходить дірку в новісінькім накомарнику!?!

Дід не витримав перший, а з ним і Наталка, — вискочили з під накомарників:

— Інженере!.. Грицьку!.. Вечеряти!!.

Ось так, власне, відбулися христини. Відтоді Григорія здебільша звано „інженером„ і тільки зрідка Григорієм.

Падъ Голубая

Другого дня к обіду, після, здавалось, безконечних спусків та петляння по становиках, прийшли, нарешті, на Голубу.

Під сопкою, над широченькою, бистрою річечкою стояла споруда, — комора — не комора, хата, крита

берестою (березовою корою). Двоє вікон дивились на широку і, здавалось, безкраю, справді голубу улоговину, що йшла десь униз і ген аж під синьо-фіялковим пасмом повертала вправо. І голубіла-голубіла. Коні заіржали, ніби прибули додому. Собаки пішли по нишпорках. А падь голубіла, заллята сонцем, мрійна і приваблива віддаля, як замріяна дівчина. Вона була вкрита морем лісу, але де-не-де лисіли плями — галявини лук. Просто перед хатою, по той бік річки, схили сопок та берег річки також були покриті буйною травою. Лиш де-не-де по траві стирчали похило і просто голі стовбури, а подекуди чорні ожуги.

Хата з ґанком і прибудовою. Коло хати стіжок торішнього сіна, окремо дашок на стовпчиках і конов'язь. Під хатою лежала перевернута догори дном байда.

— Ось ми й дома! Тпру! Агов! Хазяїн дома?

У відповідь з-під байди вискочив рудий хвостатий звірок, з добру кішку, і з усіх ніг кинувся навтьоки.

— Харза! Ха-ха-ха! Держи її! Та постривай, щось скажу!..

Але харза не стала „стривати", мчала, як помело. Собаки з лящанням подались навздогін, та харзу мов вітром піддало — метнулась на дерево і подалась верхами. Собаки, задоволені, що так добре налякали непроханого сторожа, повернулись назад.

Тут уже мисливці розташувались, як дома, бо таки це й була справжня їхня господа. В хаті була добра селянська піч, складена з дикого каменю, дощана підлога, широкій піл.

Перепочили, і закипіла робота. За годину навели такий лад, немов тут увесь час жили. Помили, почистили, упорядкували все. В вікнах уже стояли квіти.

Пишні, різнобарвні, яскраві дикунки. Це вже Наталка. Поки хлопці поралися з в'юками, вона збігала за річку, на луку. Пишні саранки, дикі ромашки і мак, в'юнки, черемха і плакун, і ще, й ще — всі, які трапились,

прибули в гості.

Зброю і ввесь вантаж склали до комірчини, а звідти повикочували великі кадовби. Грубі й дебелі, вони порозсихались без діла, їх виставили до річки і поналивали водою.

З того, що в комірчині був деякий бондарський струмент, Григорій виснував, що кадовби ці роблено тут, на місці. Але його здивувало не це, а те, що такий цінний струмент, та й інші ще цінніші речі, які тут були, як от поперечна пилка, колій, відра, великий вмазаний казан надворі, та й байда, — так тут лежали і ніхто їх не забрав. І вікна цілі — ніхто їх не повибивав, і піч не зруйнована, хоч хата й не заперта була. Диво дивнеє, як на европейця. Він про це сказав.

Старий Сірко своєю чергою здивувався:

— А як же інакше? Ще що вигадай курім на сміх! Е, синку, тут такий закон, закон неписаний. Тут раніше було хоч рушницю залиши у шатрі, хоч хутрину, хоч що хоч, — лежатиме місяць — ніхто не візьме. Бувало й зайде хто, — переспить чи дощ перебуде, та й піде. Було... Та й тепер ще, слава Богу, поки без великих змін. Так же колись і на Україні було... Чи, мо, й тепер?...

— А вже ж, там із шатром занесуть, з живого шапку знімуть, а то й з головою разом.

— Он як! Дійшли науки, значить!

Затопили піч — перевірити, чи не завалилась де.

А впоравшись з усім, старий заходився на дворі варити обід. Наталка повела коні, а хлопці пішли десь „на широке“ купатись.

А теє „широке“ — велике бурхливе плесо під водоспадом. Водоспад же — хоч під Дніпрогес. З триметрової височини стрімголов падала прозора стіна. Вода гнала наввипередки, аж наче зі сміхом. Дійшовши до низу, вона кипіла і гула, а далі розходилась на всі боки, поспішаючи десь до нової, чергової такої забавки.

Хлопці пірнали, дуріли. Вода була холодна, і це було приємно.

— Оцей водоспад, знаєш, як зветься? — спитав Грицько. — Ніколи не вгадаєш...

— Дивлячись, хто давав назву. Ну, скажем... який-небудь „Анюй“ або „Улахеза“, якщо христили китайці, або ще „Водоспад імені Дерибаса“, як по-новому.

— Ні, не так! Він зветься — „Дівчина“. Чомусь усі мисливці так і звуть. Ажи гарно?

— Гарно.

А сам подумав: „Дійсно. Грайливий і сердитий, буйний і лагідний, ніжний і звабливий у своїй дикій красі... Ще б добавити: „дівчина Наталка“.

— Є така байка, — розповідав Грицько, — тільки хто її вигадав, не знати. От: була дівчина удегейка, красуня, мавочка. І любила одного чужинця. Любила — мовчала, нічого не сказала. А як він пішов десь геть і не вернувся, вона пішла в ліс і, заплакавши, впала навколішки, свого Бога благала, щоб завернув. І ждала, і плакала... Та так і лишилась ждати далі. Та й став тоді на цім місці водоспад оцей. Дівчина тужить, все плаче... Так розповідають. Брешуть, звичайно?

Григорієві було шкода руйнувати прекрасну леґенду, і він промовчав. Потім підтримав:

— Чому ж! Мабуть, правда.

Коли повернулися, обід був готовий. Дід із Наталкою, теж після купання посвіжілі і в доброму настрої, чекали їх.

— Сьогодні вже шабаш, — оголосив дід по обіді: — до завтра — свято. А завтра підемо на розглядини.

Хлопці ходили ще до річки вкосити трави і носили її оберемками, щоб вистачило коням на ніч.

Наталка блукала з Заливаєм і з біноклем, — все кудись видивлялась. То стояла в гущавині і дивилась, як хлопці косять, то цілу годину спостерігала вивірку, а то дивилася у воду, лігши на березі, — дивилася пи-

ьлно туди в бінокль, ніби там хто-зна й що побачила. В біноклі мерехтіла веселка. Заливай насторожено дивився теж у воду, лежачи поруч і нашорошивши вуха. Аж Наталка засміялась і турнула його в річку. Потім вони бігали разом наввипередки по урвищах, стрибали через каміння, ловили колонка, якого застукали на голім березі коло річки. Довго стрибали за ним. А він, як в'юн, рятувався героїчно. А вже як загнали його на дерево і він, почепившись на гладкому стовбурі метрів за два від землі, жалібно і перелякано дивився вниз у страшну Заливаєву пащу, як уже лишилося його тільки взяти, Наталка враз одкликала пса: — Ходім! Нехай утікає. От налякали ми його, га! Хай попадеться нам узимку, як буде багатий.

На нічліг хлопці влаштували собі окрему кватирю під стіжком, бо ж—„у хаті душно, інше діло стіжок". Це мала бути їхня домівка.

Коні на ніч поставили біля конов'язя.

Пантовка

Другого дня, як сонце оббило трохи росу і як „увесь звір, мовляв старий Сірко, уже заднював", посідлали коней і всі четверо виїхали на оглядини. Перед тим пильно помили коней від решток дьогтю, почистились самі. Григорій хотів наквацювати ічаги дьогтем, але Наталка суворо заборонила, а батько пояснив:

— Звір полохається. Треба, щоб поменше непевних запахів. Це ж пантівка, дітки. Не зіпсуйте каші! Особливо звір чуйний до запахів людини та запаху пороху.

Через те пильно почистили зброю і не пішки пішли, а поїхали верхи, щоб не „слідити".

Собак залишили вдома, поприв'язувавши. Їх не для цього полювання взято сюди.

Григорій, хвилювався, як справжній мисливець, та ще перед таким невідомим полюванням. Проте, полю-

вання вдень ніякого не було. Вони в дорозі виполохали двійко вепрів. Іншим часом жаден би не втік, а зараз ніхто й не здумав зняти рушницю, навіть не тюкнув. Потім бачили сохатого, що по шию стояв у воді. Старий Сірко зупинив коня в гущавині і всі також. Почекали, поки сохатий десь пішов собі. Сірко промурмотів:

— Вражої мами, шляється тут, спав би...

Так проїхали кілометрів з вісім, здебільша мовчки. І приїхали на „солонець".

Спершу оддалік довго оглядав його старий Сірко в бінокль, а, переконавшись, що нічого там нема, куди він дивився (а дивився десь просто себе на широку яснозелену галявину), поїхали.

Солонець, як побачив Григорій, — це низове узбіччя голої сопки, подекуди покрите буйною травою, а як де — мочарами. Вгорі непрохідні нетрі, а в низу схил переходив у болотяну низину, там текла річка, утикана камінням. Далі простяглась безконечна мар, а на марі голі стовбури, як щогли потоплених кораблів. Всі вони обсмалені, — чорні ожуги над чистою ясною зеленню.

На самий солонець не виїздили, оглядали його по черзі в бінокль. Перший оглянув батько і задоволено повів бровами.

— Ось глянь он туди, — шепнув Григорієві, подаючи бінокль.

Григорій побачив серед зелені в кількох місцях чорну землю, повигрібану, потоптану, Згадав Грицькову розповідь:

— Ото звір їсть ту землю.

Потім батько показав йому в другий бік. Григорій довго дивився і нічого не бачив, а нарешті помітив збоку, недалеко від чорних плям, але між кущами і вітроломом, що громадились нижче і сходили аж до річки, якийсь горбик, зарослий травою і бур'яном, і скорше здогадався, аніж роздивився, що то ж ота халупка, засідка.

Так вони оглядали хвилин десять. Потім старий десь поїхав сам.

—Подивитись звідки звір заходить,—пояснив Грицько.

Повернувся батько задоволений. Потім їхали довго річкою вбрід і оглянули другий солонець, кілометрів за три далі; оглянули так само оддалік і так само батько їздив сам ще. А вже по тому повернулись назад, так само тихо.

Лише аж близько табору старий підбив наслідки огляду.

— Мабуть, таки ми не дарма приїхали. Це, мабуть ти, козаче (до Григорія), щасливий такий. Дай, Боже!

Дома метали жереб, кому починати пантівку, кому першому йти на цю ніч. Чи батькові з Григорієм, чи Наталці з Грицьком. Так вони завжди робили, вірячи в щастя, в Провидіння, в „фарт“, — це було традицією. Жереб випав батькові з Григорієм.

Як сонце похилило на захід, Григорій з батьком вирядились і пішли, захопивши бінокль, сітки проти мошки, сокиру й зброю. Рушаючи, батько зняв кашкета і перехрестився.

Перші кілометри батько читав новакові „інструкцію“ щодо пантівки.

...Сидіти тихо, хоч би навіть блохи з'їли зовсім. Не чхати, не кашляти — і іншого нічого не робити, хоч би й цілу ніч довелось... дивитись у віконечко, не спускаючи очей з солонця, дивитись обома. Стріляти йому, тобто Григорієві, першому. Без заперечень! Перевірити щастя. Але стріляти тоді, коли він йому натисне тихенько ногу. Одні звірі будуть безрогі — то самиці, боронь Боже, стрелити, бо тоді пропаде солонець. Тоді вже скоро не буде діла, як закривавиш місце. Будуть і рогаті — але то можуть бути не ізюбрі, а сохаті або цапи. Стріляти ж лише самця-ізюбра і то в которого підходящі панти, отакі й отакі...

А як сонечко спускалось за кряж, вони вже сиді-

ли в халупці, заправили заздалегідь вінчестер та ґвинтівку і поклали у дві маленькі амбразури, нерівної форми віконечка, продовгі впоперек. Це, — щоб потім не клацати.

Вечоріло швидко, як взагалі в горах та в нетрях. Не встигло сонечко зникнути, як уже посутеніло та запала темрява.

Григорій дивився ліворуч на сизі кряжі під червоним колом, пересновані червоним павутинням промінів, і думка мимохіть поверталась назад, до табору.

В малесенькій тісній халупці, було вогко і трохи душно. Почали докучати комарі і дрібнюсінька мошка. Понадівали сітки, але це мало рятувало. Тоненьке дзижчання звичайно починалось зокола, а потім залазило всередину і несподівано пекло болючим уколом. Гнус їв поїдом. Але Григорій терпів мовчки. Вони сиділи на зручних пеньках і, не прихиляючись до віконечок, мовчки дивились прямо на солонець, на бліду латку неба. Час тягнувся мляво, без краю. Та далі хвилини побігли жвавіше, з дзвоном у вухах.

В нетрях почався рух. Трісне гілка, зашарудить лист. Час плине вже, як кров у висках, відбиваючи шалений ритм. Григорій тримав ґвингівку, вдивлявся напружено в темряву і нічого не бачив. Кожну хвилину чекав, що дід натисне на ногу... Ось! Вийшли! На блідім тлі неба попливли тіні, стали, задравши голови. Чути, як чмихтять ніздрями.

Але дід сидів нерухомо і дивився в бінокль. Чи й він так хвилюється? Григорій знав, що в нього вінчестер напоготові. Навіть рука на руків'ї. У нього прекрасний цейсівський бінокль, наведений ще завидна як слід, і він тепер лише робить маленькі поправки одним пальцем.

Потім вийшла кась здоровенна звірюка і стала ступнів за двадцять, підніcши рогату голову. Григорій так захвилювався, що мало не пальнув, мало не скрикнув: — Та стріляйте ж, батьку. Але роздивився — роги, як лопа-

ти, такі характерні для сохатого. Пішов, чути, як гребе.

Секунди бігли. Мошка розправлялась з нерухомою жертвою, як хотіла, але Григорій не помічав. О, йому не вперше годувати хижаків! Згадав Бакирівські озера, вечірні та вранішні перелети, вальдшнепині тяги над Ворсклою в лісі, і перепелині ловлі з сіткою та кликуном... І так само комарі, комарі... І прогнати не можна, щоб не видати себе. Втягуй лиш голову в комір.

Аж ось щось задудніло. Щось іде стежкою звідти, звідки й вони прийшли. Ішло, йшло — стало. Близько десь. Ось скоро вийде з-за халупи. А воно десь стоїть, не рухається. Довго. Григорій вже думав, що йому почулось. Коли це як не чмихне, як не затупотить, затріщить... Подалось геть десь.

— А, ідолова душа! — не втерпів, зашипів дід: – Ах ти ж враг такий! Зрозумів...

Тварини, що були на солонці, нашорошились і теж зникли.

Довго по тому вони ще сиділи. Дід уже йорзав сердито... Приходило ще кілька тіней, солонцювали. Але ні разу дід не натиснув на ногу. Так просиділи до ранку.

Вранці покинули тихенько халупу і пішли геть, на табір. Дід пильно обдивився стежку біля халупи, кущі. Ішов стежкою і приглядався. Приблизно за кілометр став і показав на слід, що виходив з тайги на стежку... Нічого не сказав.

Григорій почував себе втомлено, як побитий, поки не розімнявся. За ніч на нім усе подерев'яніло.

А вже як було далеко від солонця, старий Сірко заговорив:

— От лиха личина. Ну, то ж і пантач був! Та хитрий же! Ото вийшов на стежку і нашим слідом — слідом... поки не вхопив духу, де був слід свіжіший... Ну, ми його все одно обдуримо.

Дома їх узяли на кпини. Обличчя у Григорія розпухло, аж собаки не впізнали. Це й було приводом для

сміху. І Наталка теж посміювалася. Глузливо, либонь.

Григорій півдня кис у воді, — одтухав. Потім ліг спати, але коли встав і з'явився перед світлі Грицькові очі — той аж присідав з реготу:

— Як китаєць, ха-ха-ха!

Наталка кусала губи, а далі не витримала і собі зайшлась сміхом; зиркне, та як заллється. Григорій подивився в шибку — дійсно, морда! Скивиці й щелепи понабрякали, ніс роздуло, як кушку, а очей нема — самі щілинки. За обідом усе потрапляв ложкою мимо казанка. Сміх.

— Нічого, козаче, — потішав дід. — Подивимось, які вони завтра прийдуть...

— А чого ж вас не підправило так, батьку? — дивувався Григорій.

— Е, в мене вже шкіра, як у вола. Не протнуть!

Під вечір пішли Грицько з Наталкою. Їм батько звелів іти на другий солонець.

Старий Сірко звечора довго дослухався і вночі часто виходив. Вийде, стане, послухає, — чи не стрельне... І знову укладався спати.

Вранці повернулись мисливці і теж ні з чим. Грицько дражнив Наталку, Наталка глузувала з Грицька. А разом виходило, що нічого путнього не прийшло. Така ніч. Багато звіра ходить, але путнього не трапилось. Було два прекрасних пантачі, так ще панти „зеленуваті".

Старий Сірко вислухав звіт і похвалив невідомо кого:

— Добре, дуже добре...

І Грицько, й Наталка — обоє були забрьохані, мокрі, як хлюща, по самі вуха, невиспані і покусані, але не пухлі. І дивно — Григорієві не було прикро, а, навпаки, він радів, коли вглядів ще здалеку нормальне, таке строге і водночас ніжне дівоче обличчя. У самого в нього за ніч пухлина майже зникла, лише нестерпно свербіло.

Знову була їхня черга з старим. Тепер вони повелись хитро. Не дійшовши за три кілометри до місця,

зупинились, пороззувались і пішли брідма річкою. Аж до самої халупи. А потім, не взуваючись, зайшли збоку і забрались у халупу.

— От тепер подивимось, — бурчав Сірко, — хто хитріший.

Повзувались, налаштувались і стали чекати знову, як і перше.

Знову були кози, потім ще якісь тіні, але далеко, не видко. Але то було щось цікаве — дід нетерпляче почав йорзати.

Коли десь опівночі затупало знову на стежці і водночас десь збоку ще — не одно! Те, що на стежці, зупинилось. А збоку повз хатку навкіс пройшла самиця. За нею самець. Стали, слухають, гребуть. Григорій чує, як у нього тремтять коліна, напружує зір, а серце стукає, аж увічу кола плавають. Та дід не дає знаку, не натискає на ногу. Коли це з-за хатки, попри саму стіну пройшло, вийшло наперед і стало ось тут, ступнів за п'ятнадцять. Видно проти неба, як ворушить головою, чітко вимальовуються роги, можна навіть перелічити кінці на них... Григорій навів мушку під пахву і чекав... Вічність... Аж відчув, що йому з усієї сили давлять на пальці. Тоді він натиснув собачку... Блиснуло! Бахнуло!... Звір стрибонув... В цю мить вистрілив і дід, але кудись у другий бік, а тоді пошепки:

— Та-ак. Добре, синку. Ну, а тепер давай спати. Тихо лиш, — звір пострілу не боїться, людей боїться.

І вони полягали спати на купі сухого бур'яну. Але яке вже там спання ! Григорій повертався з боку на бік. Його пік сором, — він бачив бо, як звір утік. – „Партач!". „Прийшов пантач, стріляв партач і вийшов пшик."

А як засіріло, вони вийшли. Оддалік, там, де стрельнув дід, лежала рудувата велика тварина, одкинувши горду голову. Спить. Туди не кинулись, а зразу до місця, де стрелив Григорій. Пусто.

— Добре, добре, — бурчав дід.

І пішов уперед, придивляючись до рудих краплинок на траві.

— В пахву битий... Здоровий, ірод...

Вони пройшли з кілометр. Дід радісно кивнув головою:

— Он! Ну, слава Богу.

На самім березі коло річки лежав боком велетень, красень-ізюбр. Хотів напитись води, та так і закляк. Голова у воді.

— Добре! От добре! — радів дід Сірко. — Умочив панти, мов знарошне, щоб не подряпати, не поламати. Молодець.

Григорієві було трохи шкода таку прегарну тварину, почував себе, як убивець. Але це мить. Здушив у собі не дурне почуття. Дід урочисто зняв кашкет, перехрестився на схід сонця і взяв сокирку:

— А держи отак.

Спершу ножем провів по шкірі, зробивши велике коло круг рогів, а тоді по-мистецькому вирубав їх з черепом.

— Ох і ловкі ж! Оце фарт тобі! На. Держи.

Григорій узяв. Так оце-о панти? Отакі вони! Роги — не роги, якісь ґумові цурпалки. А таки роги, але молоді, по три пагінці лише пустили кожен. Не роги, а сама шкіра, чимсь налляга, а зверху аж мерехтить, вилискує шерсть густа та коротенька, що нею ті панти покриті.

Тим часом старий вправно і швидко оббілував тушу. Дав усьому лад. М'ясо вже порубане склав на траву і так накрив шкірою. Тельбухи пустив за водою.

Те саме зробили й з другим. Раніше його відтягли до річки подалі. Це був молодший самець, але панти мав не гірші, менші, але красивіші, повніші і такі симетричні, як близнята.

— А це, — розповідав Сірко, — найбільше ціниться.

Упоравшись із другим і так само пустивши тель-

бухи за водою, стали чекати. Дід гомонів:

— Колись за такі рівненькі панти китайці платили золотом удвоє проти ваги, тоді як за звичайні лише половину, а то й менше, і то за не попсовані. А як попсовані, то, бувало, й зовсім дешево. А чого так за рівненькі та щоб невеликі добре платили, — біс його зна. Бачиш, панти у китайців — це перші ліки проти всяких хвороб. От, скажім, як уміючи приготувати, то й старого діда потягне женитись... Та й всякі хвороби лікують, різні. Тебе ми теж лікували ними. Атож. Через те вони й ціняться так. Я дещо у китайців вивчився. От. А маленькі, кажуть, ось чим дорогі: як вельможа вельможі дає хабаря, то за найліпший хабар вважають панти. Ото з рукава й підсуне йому нишком. А попробуй ти великі панти сховати в рукав. Та й сили у молодших більше. Колись китайці скуповували їх самі тут і навіть полювати ходили, покі наші не віднадили. А тепер власть заготовляє їх організовано та й збуває в Китай за золото... Та чого це наших немає? Ходім, бо зіпсуються.

Забрали панти й пішли.

— Це вже на цім солонці — хіба як дощ пройде та змиє дух, — тоді буде діло.

На стежці зустріли Грицька й Наталку верхи. Ті навіть не здивувалися, побачивши. Лише Грицько запитав:

— Хто?

— Та хто ж, як не він, — кивнув дід на Григорія.

— Обидві?

— А то ж як. Поганяйте та чепурненько все заберіть.

Сірчове чаклування

Вдома була розвага. Старий, як жрець, заходився священнодіяти з пантами. Звелів напалити піч. Тимчасом

обмотав панти марлею. Майстерно так. Всі спостерігали, а старий повчав.

— Стій, а м'ясо посолили?

— Посолили. Все якслід, ще й нагнітили добре.

— Гаразд. Головне, слухай ти, синку, це тобі десь здасться. Панти ж, бачиш, м'які, а їх треба зробити твердими, бо засмердяться і пропадуть. То ж раніше їх заварювали, по-китайському. Але то довго й марудно, і треба китайського терпіння. На базі — там „ліктричеством", так до бази, бач, далеко, сім раз попсуються. А у нас простіш, по-нашому... А як там у печі?

В печі тріщало. Щедро накладені смоляні дрова горіли дружно. Розпікали.

— Ото ж, як панти припсувались трохи, їх дутиме і вони репнуть, — тоді треба, як ковбасу, поштрикати їх голкою, щоб зійшла порча. Вони ж бач повні крови, а кров псується швидко. Затужавити панти, себто зробити їх твердими, мало хто зможе, це велике діло. А от наш спосіб — це секрет. Ми їх, як хліб, печемо...

Коли нарешті піч добре розпеклась, старий велів геть вигребти весь жар, а тоді всунув у піч руку, потримав, покрутив головою:

— Зайве, хай прочахне.

За десять хвилин:

— А ну, Наталко, як там? Можна?

Наталка всунула руку:

— Хто зна...

Тоді попробував дід, скрутнув головою.

— А ну, ти, козаче.

Григорій засміявся:

— Було б же термометр узяти. Яку вам температуру треба?

— Е, термометр тут ні до чого. Тут які панти, таку й температуру треба. Треба угадати на дух, рукою.

Нарешті дід уловив момент і „посадив" панти. Закрив заслінкою і глянув на сонце — закарбував час.

Після того Григорій з Грицьком ходили на мар „ховати ізюбрів“. Викопали яму з метр завглибшки і дістались до криги. Суцільна крига. Викопали поруч і другу таку. Теж крига. Потім допхали сюди кадовби і поставили їх в ці природні льодівні. Зверху добре привалили колодами, гіллям і камінням. Добре накрили. Від сонця і від звіра.

А Наталка знечев'я вчиняла батькові допит:

— Ви, тату, обманюєте, що це Григорій убив.

— От, маєш. А то чого?

— А того, що один же битий з ґвинтівки, а друґий з вінчестера.

— Ну, як ти така збіса хитра, що й батько вже брехун...

— Ні, але скажіть.

— Та я ж сказав.

За якийсь час панти урочисто вийняли з печі. Розмотали марлю... І аж замилувався старий Сірко:

— Ні таки, тобі ф̣арт, козаче! Ти взагалі щасливий. Я ж на тебе „задумав“.

Панти стали наполовину тонші та зате були уже тверді, як кістка, і чистенькі, оксамитні зверху.

Грицько з Наталкою ледве дочекались своєї пори.

Щастя, як трясця

— Щастя, як трясця, як нападе, не скоро покине,— казав Сірко. — Ось побачиш, діло піде. Це ф̣арт. Почався ф̣арт, — не зівай.

Ф̣арт — це щастіння, сліпа ф̣ортуна. Мабуть, ніхто так, як мисливці, не покладається і не вірить у щастя. А такі корінні — особливо. В щастя вони вірять, як у долю, як у Бога, і ніщо тую віру не може похитнути. Мисливці взагалі забобонні. А життя їх підтримує з усієї сили. Коли почалося щастя, ф̣арт — не лови ґав.

Удосвіта старий Сірко розбудив Григорія.

— А вставай но, синку! Вдень доспиш.

Коло хати стояли сідлані коні, верьовки на сідлах.

Поїхали. Григорій не питав, як завжди, знав, що не спроста. А дід чув уночі, як тричі поспіль вистрелило. Там, на Голубій. Коли Григорій висловив був думку, що, може, не вони, або й могли обмилитися, Сірко покрутив головою:

— Там Наталка.

І так це було сказано, що ніякого сумніву не могло бути.

— Вона двічі вистрелила. Щаслива вона в мене.

Коли приїхали на той другий солонець, біля берега сиділи Грицько з Наталкою, бовтали у воді босими ногами. Чекали.

— Чого ви пригнали?! — це Грицько. — Пусте діло! Оця напсувала,.. Вчинила стрілянину по комарях.

Старий Сірко посміхався в вуса: бреши, мовляв.

В хаті було дві пари пантів. А біля річки в траві— дві туші.

Дорогою, сміючись, Грицько розповів беззлобно, як його сестра піддурила. Умовилися стріляти заразом. Як стануть зручно, тоді й стріляти... А сама стрелила двічі, „на ходу“... Ну, а він уже пальнув у собачий слід.

Наталка щиро виправдувалась, що не втерпіла та що, „якби не стрелила, — було б гірше“. І розповідала жваво, з захопленням, як все було. Григорій слухав, дивився на неї, і йому аж моторошно було трохи:

— „Яка запальна! Хижа! Ні, не хижа, — дикунка. От. І в ній кров бурхає так, як і в кожної твирини тут, як у пантери, чи в рисі, чи в тигра“.

Але це було хвилину. Дівчина якось урвала на півслові і далі ішла мовчки вже. Але задоволена, як переможниця.

Старий Сірко, перш ніж покинути солонець, пильно оглянув його, висловив здогад, що було цю ніч там щонайменше чотири бики і стільки ж самиць.

Грицько й Наталка признались, що дійсно було аж чотири пантачі і три самиці. І ті, що втекли, були наче ліпші, але ці були ближче.

— Нічого, дітки. Добре! Дуже добре. Тепер пождем. А там Бог дасть, може, дощ. А там, може, й ще добудем що.

Золоті арабески

Зіпсувавши солонці, вони кілька день не пантували. Але знайшли собі не менш цікаву розвагу: „лучили“ рибу.

Вдень косили та гребли сіно, запасали на зимовий промисел, а вночі „лучили“ рибу.

Спустили на воду байду. Приробили вилку і жарівню з товстого дроту, що валялась у хижі, до байди спереду.

На жарівню накладали сухих смоляних дров, хмизу,березової кори, ще й брали запас з собою в байду. Брали трохи гасу, ость, рушниці про всякий випадок, і втрьох — Грицько, Наталка й Григорій — рушали на річку.

Байда тихенько пливла за течією. На носі байди горіла яскрава ватра, — навколо від того було ще темніше, — і так в темряві та тишині рухалися з дивним смолоскипом. Місцями, де було глибше і де риби було більше, — підкидали палива ще й бризкали гасом. Полум'я вибухало фойєрверком, розсипаючи іскри.

Це були дивні ночі. Це була велика втіха для Наталки. А ще більша, може, для Григорія. Наталка більше була з остю і іншим не хотіла віддавати. Григорій охоче відмовлявся від своєї „черги“ на її користь, мотивуючи тим, що в нього „руку крутить“, — і мав з того вигоду. Він сидів на кермі і стернував тихенько дрючком, і дивився на неї, скільки хотів. Милувався.

Впивався, п'янів від того споглядання. А вона не помічала. Занісши ость навідлі і зігнувшись, мов пантера, вдивлялась гострим бистрим зором у глибінь. Химерні блищики танцювали на її розчервонілому обличчі, повному невимовного захвату. Пасемко волосся тріпотіло і золотилось над бровами. Блискавичний удар — і Наталка тріюмфує.. Викидає в байду здоровенного тайменя або меншого харюзя. Вибірала все найбільшу і била влучно.

А Грицько пильнував вогню. Коли він хотів і собі взяти ость, вона його благала:

— Грицю, братіку, хай я ще... Ось іще, іще трішки...

Нарешті передавала з жалем йому ость, заступала його коло вогню. Але не могла втерпіти і перехилялась слідом за братом, пильнуючи. Тоді Григорієві важко було держати байду рівно, але він напружував усі сили. Коли Грицько давав хука, Наталка хвилювалась. За другим разом — проганяла і заступала сама. Григорій радів з того. Спостерігав годинами. Гнучка, як вуж, грацийна, як мавка, вона таїла в собі дивну силу, ця дівчина. Поєднання дівочої краси та чар з дикістю майже первісною, неприступною.

Ось зігнулась помалу і враз розігнулась, мов сталева пружина з дзвоном. Ость, пробивши рибу, черкала по камінному дну.

А раз помилилась і вгородила ость замість риби в пень. Довго вони крутились на однім місці заякорені, не можучи висмикнути ость. Десь заїло в сирому дереві. Наталка хвилювалась, гнівалась, хотіла тут же роздягатись і лізти в воду. Забула з ким вона. А коли Григорій мовчки, спокійно поліз у воду, скинувши лише сорочку, вона якось слухняно поступилась йому в цьому. Ба, гукала на нього і командувала, — думала, що то батько. Енергійно допомагала йому, вказувала, з якого боку краще йому підійти тощо. А як Григорій, звільнивши ость, підвівся і зустрівся очима, — Наталка вмить спа-

лахнула, здивувалась., Почервоніла зламала брови і відвернулась. Дивовижна, химерна дівчина!

То були дивні, чарівні ночі в казкових первісних пралісах, на бистрій мерехтливій воді, на чорній воді з золотими арабесками.

На світанку вони пхалися проти течії у три пари рук і причалювали біля хати. Мокрі, втомлені, закурені сажею, але щасливі.

(кінець першої частини)

СЛОВНИК

Аргат — шибайголова, кат (укр. нар. сл.)

Амба — удехейська назва тигра, якого вони вважають за божество.

Арсеньєв — славнозвісний дослідник крайнього південно-східнього Сибіру, т. зв. Зеленого Клину.

Аввакум протопоп — славнозвісний російський сектяр і вільнодум, розкольник.

БАМЛАГ — віл слова БАМ, що в свою чергу означає: Байкало-Амурська Магістраля. Будовано її руками засланців і каторжан, для чого потворено велетенські концентраційні, або „трудові поправні" лягери. Ці лягери і звалися офіційно БАМЛАГ, цебто — лягери для будівництва Байкало-Амурської Магістралі.

Барс — хижак з родини кішок, родич тигра, пантери, рисі. Представник субтропічної фавни, але водиться й в уссурійських пралісах.

Бакирівські озера—озера на Слобожанщині, біля села Бакирівка.

Біро - Біджан — Жидівська Автономна Область в РСФСР. Розташована в Приамуррі, між Хабаровською та Амурською областями. Назва її скомпонована з назви двох невеликих річок, що течуть через цю область, р. Біра і р. Біджан.

Буряти — плем'я монгольського кореня.

Бурято-монголи — тубільне населення т. зв. Бурято-Монгольської совітської Республіки.

Блюхер В.—маршал СССР. В кінці двадцятих років та в перших роках тридцятих — командувач т. зв. ОКДВА (Особой Краснознамьонной Дальневосточной Армії). В кінці тридцятих років знищений разом з іншими найвидатнішими людьми в СССР.

Бурундук — маленький звірок з родини вивірок, рудувато-сірої масти з повздовжними брунатночорними смугами, за що його мисливці в жарт звуть „полутигром".

„Бруснична" — горілка настояна на ягодах, що звуться брусниці.

Буженина — в гастрономії — страва з шматка смаженого волового м'яса з підливою.

Горал — гірський козел.

Гімалайський ведмідь — один з найбільших представників родини ведмедів. Чорної масти, з білою плямою на шії. Назву таку має від місця походження (Гімалаї). Дуже часто зустрічається в нетрах Приамурря та Уссурійщини.

Гнус — дрібнюсінька мошкара, що коліром і розміром нагадує мак.

Гуран — дикий козел, сарнюк, (місц.)

„Гурани" — глузливе прозвище приамурських козаків забайкальського походження, (місц.)

Гольди — тубільне плем'я тунгуського кореня. Одвічні мисливці, лісовики. За совєтів це племя офіційно іменовано нанайцями.

Далай-Лама — верховний жрець Тібету, священна особа.

„Двадцятип'ятитисячник" — приналежний до числа 25-ти тисяч партійних та професійних робітників, змобілізованих і посланих владою з центральних областей СССР на далекий схід, в середині тридцятих років.

Дерибас — начальник Краєвого управління ПП ОҐПУ. Знищений вкінці тридцятих років.

Дерсу Узала — герой книги Арсеньєва про Уссурійський край, тубілець.

ДеВеКа — „Дальнє - Восточний Край". В такім скороченні слово вживається в побуті і офіційно. Під цим означенням стоїть велитенська територія від Забайкалля до Тихого океану разом з Сахаліном, Камчаткою і Чукоткою. Центр — Хабаровськ. Означення ДеВеКа не тотожнє означенню Зелений Клин, як дехто думає (див. Зелений Клин.)

„Дикий часник" — т. зв. черемша, широко вживається населенням, як приправа до їжі, навіть поступає на ринки великих міст.

„Динамівка" — тут спортивна шапка. Назва походить від назви найбільшого в СССР спортивного товариства „ДИНАМО".

ДКА — скорочене „Дом Красной Армії", військовий клюб.

„Довгі карбованці" — висока зарплатня, що її платили тим, хто працював на далекім сході або на півночі (сов. жаргон).

Єнот — Хутряний звір. Тут мається на увазі не властиво єнота, а його окремий тип, що водиться на Зеленому Клині та в північній Манджурії і зветься єнотовидна собака. Дуже цінна своїм хутром тварина, завбільшки з шпіца, сірої масти з чорною остю.

Жень-Шень — цілющий корінь. Надзвичайно дорогий. Росте в уссурійських пралісах. Вживається тільки в тібетській медицині. Трапляється дуже рідко. Спроби культивувати його штучно кінчилися нічим. Становить собою дуже цінний об'єкт експорту.

„За віддаленість" — окрема додаткова платня службовцям і робітникам, зголошеним на роботу в далеких закутках сходу і півночі СССР.

„Заткнутися" — слово з совєтського жаргону, що означає спасувати.

Зелений Клин — українська назва земель над Уссурі та серелнім Амуром. Найбільш заселена частина ДВК. Складається з областей — Приморської, Нікольськ-Уссурійської, Хабаровської та Амурської. Населення наполовину складається з українців. В більшости сіл українське населення становить 90%. За часів Скрипника, в ролі наркома освіти України, на З. К. проводилась українізація.

Ізюбр — олень з породи шляхетніх. Цінний своїми пантами. Таких пантових оленів є лише три види: Ізюбр, Марал та Плямистий олень

Ічаги — взуття з юхтової шкіри, щось на зразок чобіт тільки без обцасів. Над перехватом перев'язується міцно шкіряним шнуром.

Козуля — місцева назва сарни.

Колонок — хижий звірок з родини тхорів. Завбільшки з нашого чорного тхора, але жовтогарячої масти. Дуже цінний своїм хутром.

Кликун — прилад для підманювання птахів або тварин.

Кам'яна розсип — звалища обвітреного каміння.

Кирпичний чай — пресований в плити чай, виробляється з чайних відпадів та деякої кількости товщу.

„Літун" — тип совєтської знеосібленої людини, що не трималася місця і л і т а л а з виробництва на виробництво в системі знеосібленої господарки. Боротьба з літунами завершилася остаточним закріпаченням робітництва через проголошення спеціялного закону і введення системи найтяжчих кар за спізнення та за самовільну зміну місця праці.

Лопань — річка в Харкові.

Лайка — окрема порода мисливських промислових собак.

Летяга — летюча вивірка. Блакитно-сірої масти.

Лазня „по-чорному" — комора з кам'яною піччу посередині, в яку вмазано казан, піч без димаря, дим виходить у діру в стелі. Через те лазня й зветься „по-чорному".

Лучити рибу — бити рибу остю вночі при спеціяльних смолоскипах. Походить не від слова влучати, а від російського слова „лучина" — спеціяльний спосіб освітлення.

Манзи — плем'я мішанців від китайців і тубільців Уссурійщини.

Мизити — розпещувати.

Накомарник — маленький полотняний куреник проти комарів.

Нерпа — морська тварина з породи ластоногих.

Ость — прилад для биття риби, складається з довгого дрючка і металевого наконечника в формі виделки з зазубреними кінцями.

"Очковтиратель" — брехун, містифікатор.

ОКДВА — „Особая Краснознамьонная Дальнє-Восточная Армія".

Пагода — буддійський храм. **Партстаж** — партійний стаж.

Падь — долина. **Перекат** — поріг на річці.

„Під'йомні" — спеціяльні кошти виплачувані переміщуваним на працю в далеку місцевість, призначені на покриття витрат при переїзді.

„Рвач" — той, що любить зірвати побільше.

Россомаха — великий хижак. Вдачею і зростом подібна до гієни, але за класифікацією належить зовсім до іншої родини — до родини куниць

Рябок — лісовий птах, подібний до степової куріпки.

Сажанки — прилад для стріляння стоячи, складається з двох палок зв'язаних у формі циркуля.

Саранки — квіти, подібні до наших півників, тільки великі. Бувають всіх кольорів.

Сивуч — морська тварина з породи ластоногих.

Сіхоте-Алінь — гірське пасмо, що тягнеться вздовж узбережжа через увесь Уссурійський край, від Сучану до Амуру.

Сухарєвка — знаменитий базар і дільниця міста Москви.

„Союзриба" — всесоюзний рибопромисловий та риботорговельний трест.

„Союззолото" — трест по експлуатації золотих багатств в СССР.

Таганка — дільниця Москви.

Таймень — риба гірських вод, хижак.

Траппер — мисливець, що промишляє звіра пастками та самоловами.

Туязь — посуд, зроблений з березової кори, спеціяльно для зберігання рідин.

Улан-Уде — столиця Бурято-Монгольської совітської республіки.

Устенок — передня частина верші, отвір куди заходить риба.

Урсус арктос — латинська назва полярного білого ведмедя.
Уссурі — найбільший правий доплив Амура.
Удехе — тубільне плем'я тунгуського кореня. Майже вимерле в наслідок російської колонізації.

Фанза — хата (з кит.)

Харюзь — риба гірських вод, з породи форелі.
Харза — непальська куниця.
Хехцир — гірський кряж на південь від Хабаровська.

Чорна береза — особлива порода берези, має чорну кору.
Чичероне — провідник (з італійсь.)
Чита — адм. центр Забайкалля.

„Штани" — у звіра мисливці звуть штанами хутро на стегнах.

СПРАВЛЕННЯ ГОЛОВНИХ ДРУКАРСЬКИХ ПОМИЛОК

Надруковано	Стор.	Рядок	Треба
фантастично	12	12 зг.	фантастичною
марехтливі	13	5 зн.	мерехтливі
перечені	14	11 зн.	приречені
репетурар	28	7 зн.	репертуар
про те	54	14 зг.	проте
ліса	94	13 зн.	лісі
ві	94	6 зн.	за дві
"або	108	13 зн.	,бабо
І знав	110	2 зн.	Узнав
вже осені	114	1 зн.	вже к осені
такі	117	10 зн.	таке
голічерева	120	5 зг.	горічерева
заблудкася	121	14 зн.	заблукався
найбільому	124	11 зг.	найбільшому

М У Р

Ціна 8.50 нм.